

Migráció és fejlődés elméleti megközelítésben¹

Hein de Haas

Bevezetés

A migráció és a fejlődés kapcsolatáról szóló vita ingamozgáshoz hasonlóan lendült át az 1950-es és '60-as évek derűlátó „developmentalizmusától” a 1970-es és '80-es évek neomarxista csalódottsága irányába, majd árnyaltabb és pluralista nézetek felé az 1990-es években. E tanulmány a migráció és fejlődés kapcsolatát érintő vitában végbemenő irányváltásokat elsődlegesen egy általánosabb, a társadalom- és fejlődéselmélet terén végbemenő paradigmaváltás részeként értelmezi. A pesszimista és az optimista megközelítés közötti klasszikus szembeállítás ellen szólnak azok az empirikus adatok, amelyek a migráció heterogén hatásaira utalnak. Jelen írás olyan fogalmi keretet vázol fel, amely egyszerre veszi figyelembe a cselekvő és a struktúra látószögét, így lehetőséget nyújt a migráció és a fejlődés közötti heterogén viszonyrendszer értelmezésére azért, hogy integrálja és módosítja a munkaerő-vándorlás során kialakult új gazdaság, a fejlődéstanulmányokból ismert megélhetési és a migrációs vizsgálatok transznacionális kutatásainak eredményeit – amelyek számos, ez idáig fel nem tárt elvi hasonlóságot mutatnak. Ebből az új szemszögből nézve nyilvánvalóvá válik azon nézetek naivitása, amelyek a migrációt a fejlődés „alulról” történő, önerőből való elősegítéséként ünneplik. Ezek a megközelítések nagyrészt ideológiai háttérből fakadnak, és eltérlik a figyelmet a strukturális korlátokról és az országok azon alapvető fontosságú szerepéről, hogy olyan feltételeket alakítsanak ki, hogy a migráció kedvező hatással legyen a fejlődésre.

Az elmúlt néhány évben a migráció és fejlődés tárgykörével kapcsolatos optimizmus és a téma iránti általános érdeklődés figyelemre méltó reneszánszát tapasztalhattuk meg a döntéshozók és kutatók részéről. A pesszimizmus és az agyelszívás miatti aggodalmak évtizedei után a migránsokat kibocsátó országok kormányai megújult reményekkel fordultak a transznacionális irányultságú migránsok és az ún. „diaszpórák” felé mint potenciális befektetők és a fejlődés elősegítői felé. Különösen a fellendül hazautalásokról vélekednek gyakran úgy, hogy azok hatékonyabb eszközei a jövedelem újraelosztásának, a szegénység mérsék-

---

¹ E fejezet a de Haas, Hein (2010): Migration and development: a theoretical perspective. *International Migration Review*. Vol. 44 No. 1, 1-38. című angol nyelvű folyóiratcikk fordítása. A magyarra fordításhoz és annak e kötetben való közléséhez mind a szerző, mind a folyóirat kiadója hozzájárult. A tanulmány írója köszönettel tartozik Oliver Bakewellnek, Stephen Castlesnek, Raul Delgado-Wise-nak és Parvati Raghuramnak az írás egy korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

Az eredeti angol tanulmányt magyarra fordította: Zóka Eszter. A magyar fordítást az eredetivel egybevetette: Nagy Roland. Nyelvi szaklektor: Dr. Gergely Zsuzsanna

lésének és a gazdasági növekedésnek, mint a nagy hivatalos fejlesztési programok vagy a fejlesztési segélyek (Jones, 1998; Kapur, 2003; Ratha, 2003).

A migráció és a fejlődés közötti kapcsolat (angolul: migration-development nexus) újrafelfedezése azonban sokszor együtt jár korábbi évtizedek kutatási eredményeinek és politikai tapasztalatának figyelmen kívül hagyásával. Egy másik irányzat egymástól különválasztva tárgyalja a migráció *okait* és *hatásait*, így ezek nagyrészt különálló irányt alkotnak a migrációval foglalkozó irodalomban. Ez nem túl szerencsés, hiszen a migrációs döntéseket befolyásoló, fejlődési tényezők ugyanakkor hozzájárulnak a kibocsátó országok és közösségek fejlődésének kimeneteléhez (Taylor, 1999). Harmadszor és általánosabban tekintve, a migrációval kapcsolatos tudományos vita hajlamos a migráció fejlődéshez kötődő okait (determinánsok) és következményeit (hatások) mesterségesen elválasztani a társadalmi változás általánosabb folyamataitól (ideértve a gazdasági változást² is).

A migráció úgy tekintendő, mint (1) egy folyamat, amely szerves része a „fejlődés” kifejezés által felölelt szélesebb körű átalakulási folyamatoknak, de (2) aminek belső, önfenntartó és önlebontó dinamikája van, valamint (3) amely az ilyen átalakulási folyamatokra önmagában hatással van. Az ily módon értelmezett *kontextualitásnak* fontos elméleti következményei vannak. A migráció nem exogén (kívülről eredő) változó, hanem a tágabb társadalmi és fejlődési folyamatok *szerves része*, így a migráció fejlődésre gyakorolt hatása szintén alapvetően heterogén.

A kifejezetten a migráció és fejlődés tárgyköréről folytatott vita az általános migrációelmélettel meglehetősen elkülönülten bontakozott ki. Az általános migrációelméletek középpontjában a migrációs folyamatok vagy a migránsokat fogadó társadalmak állnak, ezért, nem tesznek kijelentéseket a migráció kifejezetten a kibocsátó társadalmak fejlődésére gyakorolt hatására, illetve azok heterogén voltára vonatkozóan. Ebből következően a kifejezetten a migrációról és fejlődésről folytatott vitát a társadalom- és a migrációelmélet tágabb összefüggésébe kell állítani.

Jelen tanulmány egyik célja annak áttekintése, hogy a migráció és fejlődés tárgykörére vonatkozó elméletek hogyan alakultak az elmúlt fél évszázad során. Ezzel megmutatja, hogy a migráció és fejlődés tárgyköréhez kapcsolódó vitában végbemenő irányváltások általánosabb, a társadalom- és fejlődéselmélet terén végbemenő paradigmaváltásokat tükröznek. Először a hagyományosan szembenálló „optimista” és „pesszimista” szemléletek tárgyalására kerül sor, elemezve azok szoros kapcsolatát a társadalomelmélet általános funkcionalista és strukturalista ágaival. Ezt követően áttekinthetjük a migrációval és fejlődéssel kapcsolatosan az utóbbi időben felmerült alternatív, „pluralistább” és kidolgozottabb megközelítéseket (amelyek egyidejűleg veszik figyelembe a cselekvőt és a struktúrát). A tanulmány másik célja egy olyan elméleti keretrendszer körvonalainak kidolgozása, amely alkalmas a migráció és a fejlődés heterogén kölcsönhatásainak egy szélesebb társadalom-

² A „társadalmi” itt tágabb értelemben értelmezendő, azaz felöleli a változás gazdasági, kulturális és politikai dimenzióit is. Ennek megfelelően a „társadalmi” kifejezés itt nem a „gazdasági” ellentétéként alkalmazandó, mivel a gazdasági folyamatok a szélesebb körű társadalmi folyamatok szerves részének tekintendők.

elméleti perspektíván belül történő elemzésére. Ez a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos újabb keletű, pluralista megközelítések felismeréseinek beépítésén és módosításán keresztül valósul meg, mely megközelítések egymástól nagyrészt függetlenül fejlődtek ki a migrációs gazdaság, a fejlődéstudomány és a migráció kutatása során.

A migráció és fejlődés optimista kontra pesszimista szemlélete

Az elmúlt öt évtized során a migráció a kibocsátó közösségek és országok fejlődésére gyakorolt hatása folyamatos és olykor heves vita tárgyát képezte az „optimista” és a „pesszimista” megközelítés híveinek szembenállását kísérve (vö. Taylor, 1999). Ez a felosztás a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos megközelítésekben belül a társadalomelméleten belüli (azaz a funkcionalista és a strukturalista paradigma közötti) és a fejlődéstudományon belüli (azaz a kiegyensúlyozott növekedés illetve az aszimmetrikus fejlődés elmélete közötti) mélyebb paradigmatis megosztottságot tükrözi. Ez egyben nagymértékben tükrözi az államközpontú és a neoliberális nézetek közötti ideológiai megosztottságot is. Az 1. táblázat e két irányzatot a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos szembenálló nézeteit foglalja össze.

1. táblázat: Ellentétes nézetek a migráció és fejlődés kapcsolatáról

Migráció optimista megközelítése		Migráció pesszimista megközelítése
Funkcionalista	<->	Strukturalista
Neoklasszikus	<->	Neomarxista
Modernizáció	<->	Dezintegráció
Nettó észak-déli transzfer	<->	Nettó dél-északi transzfer
Szellemi tökenövelés (Brain gain)	<->	Agyelszívás (Brain drain)
Nagyobb egyenlőség	<->	Nagyobb egyenlőtlenség
Hazautalások, befektetés	<->	Fogyasztás
Fejlődés	<->	Függőség
Kisebb mértékű migráció	<->	Nagyobb mértékű migráció

A migrációval és fejlődéssel kapcsolatos tudományos és politikai párbeszéd ingamozgáshoz hasonló tendenciát mutat, amikor a korai 1970-es évekig uralkodó optimizmusból az 1990-es évekig tartó pesszimizmus felé leng ki, majd az elmúlt években ismét optimistább megközelítések irányába lendül (lásd 2. táblázat). Amint a jelen tanulmány érvel, ezek a váltások egy általánosabb, a társadalom- és fejlődéstudomány terén végbemenő paradigmaváltást tükröznek vissza. A következő fejezetek a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos gondolkodás ezen eltérő ágának elméleti gyökereit taglalják.

2. táblázat: A migrációval és fejlődéssel kapcsolatos kutatás és politika fő szakaszai a ii. világháború után

Szakasz	Kutatói közösség	Politikai terület
1973-ig	Fejlődés és migráció optimista megközelítése	Developmentalista nézetek; a migránsok által véghezvitt tőke és tudástranszferek a fejlődő országok segítségére lehetnek a fellendülés útján történő elindulásban. A fejlődés erősen összefügg a visszatéréssel.
1973–1990	Fejlődés és migráció pesszimista megközelítése (függőség, agyelszívás)	Növekvő szkepticizmus; agyelszívással kapcsolatos aggodalmak; a visszatérő migrációval folytatott kísérletek után a migrációs politikák a fogadó országokba történő integrációra összpontosítanak. A migráció a fejlődés területén nagyjából a látókörön kívül marad, a bevándorlási politikák szigorodása.
1990–2001	Az empirikus módszerek befolyása következtében árnyaltabb megközelítésekre történő átállás (migráció új gazdaságtana, angolul New Economics of Labour Migration, megélhetési megközelítések, transznacionalizmus)	Tartós szkepticizmus és a kérdés szinte teljes elhanyagolása; „migráció és fejlődés, ebben már senki nem hisz” (Taylor <i>et al.</i> , 1996a: 401), tovább szigorodó bevándorlási politikák.
2001 után	A kutatás fellendülése, különösen a hazautalt pénzt illetően. Általánosságban pozitív szemlélet. A fejlődés a visszatéréssel való összefüggésének feloldása.	A migráció és fejlődés optimista megközelítésének újjáéledése a hazautalások fellendülése hatására, és a nézetek hirtelen páfördulása: hazautalások, <i>agy-gyarapodás</i> (brain gain), diaszpórák (tanulmányi célú mozgás) bevonása a fejlődés létfontosságú eszközeiként. A migráció fejlődésben való közreműködése gyakran a körkörös és visszatérő migrációhoz kapcsolódik, és az ebből kinyerhető „újjáéledő reményeket” helyezi előtérbe.

Forrás: de Haas (2007a) alapján.

Optimista megközelítések: neoklasszikus és developmentalista elmélet

A neoklasszikus migrációelmélet a migrációra a termelési tényezők mind a kibocsátó, mind a fogadó országok érdekét szolgáló optimális allokálásának egy formájaként tekint. A „kiegyensúlyozott növekedés” e nézőpontjából a munkaerő (a határokon belüli vagy azok átívelésével történő) újraelosztását a vidéki/rurális, mezőgazdasági területekről az urbanizált, ipari szektorokba a gazdasági növekedés előfeltételének, és ennél fogva a teljes fejlődési folyamat lényegi alkotóelemének tekintik (Todaro, 1969:139). A munkaerő szabad áramlása – egy korlátok nélküli piaci környezetben – végül a munkaerő növekedő szűkösségéhez fog vezetni, amely a munkaerő magasabb határtermelékenységével és növekedő bérszinttel jár együtt a kibocsátó országokban. A tőkeáramlást illetően pontosan ellenkező irányú, azaz a munkaerőben szűkölködő országokból a tőkehiánnyal sújtott kibocsátó országok felé történő mozgást várnak. Végül a tényezőár kiegyenlítődé ezen folyamata (a Heckscher-Ohlin modell) előrevetíti a migráció megszűnését, amint a bérek szintje konvergál az eredet helyén és a célállomáson (Massey *et al.*, 1998).

Egy szigorúan neoklasszikus világban a migráció fejlődésben betöltött szerepe teljes egészében a tényezőár kiegyenlítődéson keresztül valósul meg. Ahogyan azt Djajic (1986)

megjegyezte, a korábbi neoklasszikus migrációelmélet kizárta a haszon lehetőségét a nem-migránsok számára. Szigorúan véve tehát a neoklasszikus migrációelméletben nincs helye a küldő országokba folyó (Taylor, 1999:65).³ A neoklasszikus migrációelmélet hajlamos a migránsokat atomisztikus, a hasznosságot maximalizáló egyéneknek tekinteni, és ennek megfelelően figyelmen kívül hagyni az egyéb migrációs motivációkat, valamint azt is, hogy a migránsok olyan társadalmi csoportokhoz tartoznak, mint háztartás, család, közösség, network és diaszpóra.

Az 1950-es és 60-as évek fejlődéselméletének uralkodó nézetei szerint a visszatérő migránsok a változás és innováció fontos cselekvőinek tekinthetők. A várakozások szerint a migránsok nemcsak pénzt, hanem új ötleteket, tudást és vállalkozó szellemet is magukkal hoznak, ez a társadalmi innováció. Így a migránsoktól azt várták, hogy azok pozitív szerepet játszanak a fejlődésben és hozzájáruljanak a modernizáció gyorsított térbeli elterjedéséhez a fejlődő országokban. A hazautalásoknak szintén fontos szerepet tulajdonítottak a gazdasági növekedés ösztönzésében.

Az ilyen optimista megközelítések korábbi, az Európán és az Egyesült Államokon belüli vidékről a városba irányuló migrációról készült tanulmányokból táplálkoztak, és azon a történelmi tapasztalaton alapulnak, amely az Európából az Egyesült Államokba irányuló emigrációból fakad. Ez egyben a fejlődéselmélet – a második világháborút követő első két évtizedben uralkodó – „developmentalista” nézeteit is tükrözte. A fejlődésről alkotott evolucionista nézetekben gyökerezve a gyarmatosítás alól újonnan kikerült országokkal szemben az a várakozás lépett fel, hogy azok gyorsan követik majd a modernizáció, iparosodás és gyors gazdasági növekedés ugyanazon útját, mint sok nyugati ország tette. Azt feltételezve, hogy a korlátozott tőke jelentheti a legnagyobb akadályt, amellyel ezek az országok szemben találják magukat, a developmentalista modell abból indult ki, hogy nagyarányú tőke-transzfer (például kölcsönök, támogatások és hazautalt pénzek) segítségével a szegényebb országok is rátérhetnek a gyors gazdasági fejlődés és az iparosodás útjára. A belső és a nemzetközi munkaerő-vándorlásra úgy tekintettek, mint ennek a folyamatnak szerves részére, amely a termelési tényezők optimálisabb földrajzi eloszlásához és ezáltal jobb összesített végeredményhez járul hozzá.

Ugyanebben a háború utáni időszakban lendületet vett a „fejlődő” országokból a „fejlett” országokba történő nagymértékű munkaerő-vándorlás. Számos munkaerő-többlettel rendelkező ország az „új kor hajnalára” irányuló várakozások közepette csatlakozott a migrációs folyamathoz (Papademetriou, 1985:212). A fejlődő országok kormányai, például a mediterrán térségben, elkezdtek aktívan emigrációra buzdítani, hiszen azt a fejlődés elősegítésének egyik legfőbb eszközének tekintették. (Heinemeijer *et al.*, 1977; Adler, 1981; Penninx, 1982).

Makroszinten a pénzküldeményeket/hazautalásokat a keményvaluta elengedhetetlen forrásának tekintették. Mezo- és mikroszinten a migráció elvárt következményének tartották a migráns küldő/kibocsátó régiók gazdasági fejlődését. A pénzküldemények szerin-

³ Ahogyan látni fogjuk, a történeti-strukturalista modellek éppolyan kevés figyelmet fordítottak az olyan fordított áramlási irányú forrásokra, mint a pénzküldemények, és a neoklasszikus modellek tették.

tük „nagyobb mértékben javítják a jövedelem-eloszlást és az életminőséget, mint amennyire más rendelkezésre álló fejlesztési megközelítések képesek lennének” (Keely és Tran, 1989:500). Mi több, arra számítottak, hogy a migráns munkavállalók, azaz a „vendégmunkások”, a származási országukban jelentős mértékben újra befektetnek majd vállalkozásokba, miután az általános elvárásnak megfelelően visszatértek. A migráns munkaerőre úgy tekintettek, mint a „szülőföldjük számára az ipari fejlődés reményének” hordozójára (Beijer, 1970:102), és általánosan elfogadott nézetek szerint a „nagyértékű emigráció hozzájárulhat ahhoz, hogy mindkét világ/mindenki a lehető legjobban járjon: gyors növekedés a bevándorlás célországában... és gyors növekedés a származási országban” (Kindleberger, 1965:253).

Habár ez az optimizmus 1970 után csökkent, a nemzetközi migrációt számos kormány, különösen az ázsiai és a csendes-óceáni régiókban, továbbra is a nemzeti gazdasági fejlődés jelentős eszközének tekintette (Bertram, 1986, 1999; Fraenkel, 2006). A migráció, pénzküldemények, támogatás és a (kormányzati) bürokrácia kombinációjától [az úgy nevezett „MIRAB” modell: mozaikszó az angol *migration*, *remittances*, *aid*, */government/ bureaucracy* szavak kezdőbetűjéből (Bertram, 1986, 1999)] azt várták, hogy a fejlődő országok gazdasági fellendüléséhez hozzájáruljon (Mckee és Tisdell, 1988:418; Hayes, 1991).

Pesszimista megközelítések: a „kumulált okság” elmélet és a „migráns szindróma”

Az 1960-as évek végétől az optimista megközelítések számára egyre növekvő kihívásokat jelentett a társadalom- és a fejlődéstudományok terén a történeti-strukturalista irányába mozduló paradigmaváltás (Frank, 1966, 1969), valamint az optimista megközelítéseket gyakran nem alátámasztó empirikus vizsgálatok és politikai tapasztalatok egyesített hatása (de Mas, 1978; Penninx, 1982). Valójában, ezek az új megközelítések a neoklasszikus és developmentalista személet érvelését teljesen a feje tetejére állították: a migrációra most úgy tekintettek, mint ami nemhogy csökkenti, hanem növeli a térbeli (régiók és nemzetek közötti) fejlődési szintbeli egyenlőtlenségeket.

A történeti-strukturalista paradigma a migrációban a „nyomor előli menekülést” látja, amelyet a globális kapitalizmus térhódítása okoz, s amely eredendően képtelen megváltoztatni azokat a szerkezeti körülményeket, amelyek a migrációhoz vezetnek. Éppen ellenkezőleg, a migráció az elmaradottságból adódó problémákat éppen hogy *súlyosbítani* látszik. Papademetriou (1985:211–212) érvelése szerint a migráció a kibocsátó országokban „a szakképzett munkaerő már egyébként is szűkös készleteinek – és egyben a népességük legegészségesebb, legdinamikusabb és legproduktívabb részének ellenőrizetlen kimerüléséhez vezet”.

Ezzel egy időben növekvő aggodalom kísérté az ún. „agyelszívást” (brain drain). Bár számos kibocsátó ország kormánya többé-kevésbé pozitívan viszonyult a kevésbé képzett polgárai emigrációjához, a szakképzett munkavállalók emigrációját általában rossz szemmel nézték. E felfogás szerint az elvándorlás megfosztja a szegény országokat szűkös szakképzett és diplomás munkaerőjéről, amelynek képzésére az államok sok év oktatást fektettek be (Baldwin, 1970). A migráció és a hazautalások a fejlődéshez való hozzájárulására vonatko-

zó nézetek is a visszajukra fordultak, és az uralkodóvá váló vélemény szerint a pénzküldemények inkább a fogyasztást és az inflációt táplálják a származási régiókban, és a migránsok ritkán fektetik be a pénzüket produktív vállalkozásokba.

Ezek a pesszimista megközelítések különösen jól illettek a Myrdal (1957) által kidolgozott kumulatív ok-okozatisági elméletbe⁴. A kumulált okság elmélete szerint a kapitalista fejlődésre elkerülhetetlenül jellemző a különböző területek közötti elmélyülő jóléti egyenlőtlenség. Miután a megkülönböztető növekedés megtörtént, a belső és külső méretgazdaságosság (agglomerálódás és multiplikátor hatás) állandósítja és elmélyíti a jellegzetes kétpólusú mintázatot, amelyet a periféria szegénységének és a központi régióban való felgyorsult növekedésnek az ördögi köre jellemez. Így a kezdeti előnnyel rendelkező területeken és országokban végzett gazdasági tevékenység elszívja a befektetéseket a perifériára szorult területekről és országokból, valamint bátorítja azok legtehetségesebb lakosainak elvándorlását is. Habár előfordulnak pozitív „terjesztő” hatások – mint például a mezőgazdasági termékek iránti megnövekedett kereslet és a nyersanyag-kereskedelem a perifériáról (vagy hazautalt pénz) –, ezek nem olyan mértékűek mint a negatív „visszasodró” hatások (backwash effects – Myrdal)⁵. Mindez erősíti a potenciális migrációt, mely azt jelenti, hogy a vándorok nem is keresnek ott-hon boldogulást. Myrdal ezért azt állítja, hogy erős állami beavatkozás/politikai döntés nélkül a kapitalista rendszer a területi egyenlőtlenségeket növeli.

A kumulált okság elmélete nemzeti és nemzetközi szinten is alkalmazható, és nyilvánvalóan közel jár a centrum-periféria modellekhez és a neo-marxista fejlődéelmülethez. Ennek megfelelően a kumulált okság elmélete jól alkalmazható a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos történeti-strukturalista nézeteket illetően. A migráció a várakozások szerint aláaknázza a regionális és nemzeti gazdaságokat azáltal, hogy megfosztja őket értékes emberi és anyagi tőkétől, melyek az olcsó migráns munkaerőt igénylő iparosodott országok (nemzetközi migráció) és a fejlődő országokon belül a városi kapitalista elit csoportok (belső migráció) javára kerülnek kiaknázásra. A migráció aláássa a regionális és helyi gazdaságokat azáltal, hogy megfosztja a közösségeket a legértékesebb munkaerejüktől, növeli a függőséget a centrumhoz tartozó országoktól (aminek a hazautalt pénz mindössze az egyik megnyilvánulása), valamint ösztönzi a további el/kivándorlást. Ily módon a kezdeti termelékeny struktúrák fokozatosan aláásódnak, hozzájárulva az „aszimmetrikus növekedéshez” – szemben a tényezőár kiegyenlítődség neoklasszikus egyensúlymodelljével – és a fejlettebb országok növekvő elmaradottságához és függő helyzetéhez a fejlettebb centrumhoz tartozó országokhoz képest (lásd Almeida, 1973). Ez az elszegényedés azután további elvándorlásra ad ösztönzést. Ez felfedi azt a ki nem mondott feltételezést is, mely szerint a migráció majdhogynem egyenes következménye a területek közötti lehetőségbeli egyenlőtlenségek, az elmaradottság és a szegénység.

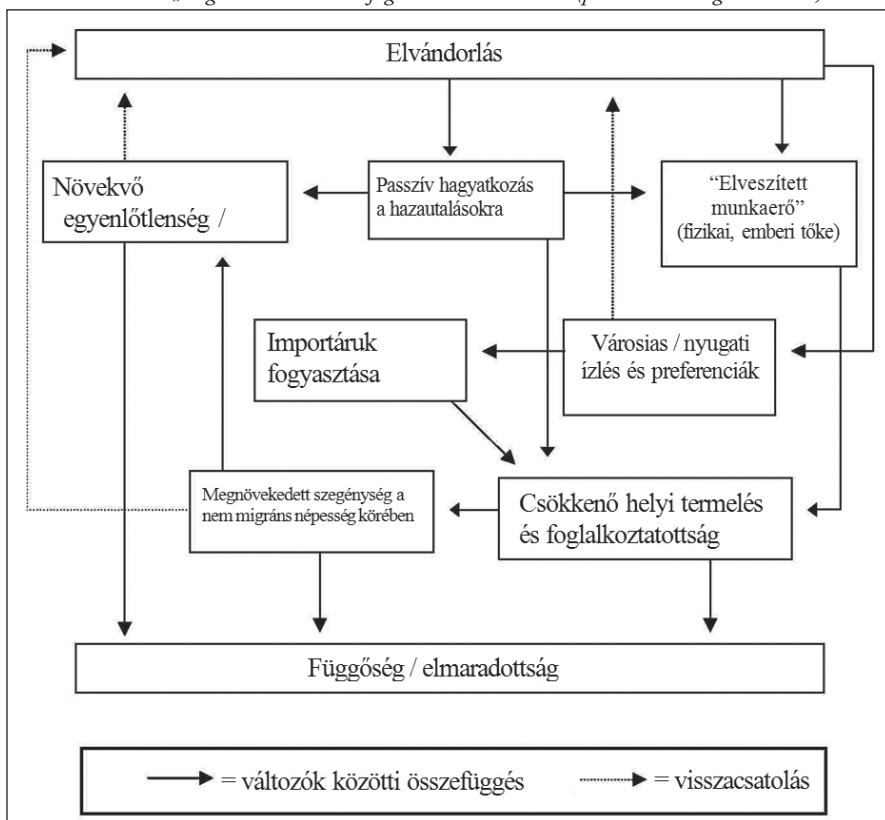
⁴ Ezt meg kell különböztetni attól a szűkebb értelemről, ahogyan Massey (1990) alkalmazta a kumulált okság kifejezést annak megmagyarázására, hogy a migráció társadalmi és gazdasági hatásai miért teszik valószínűvé a további migrációt.

⁵ Myrdal felismerte, hogy az ipari fejlődés egy későbbi szakaszában az ún. terjesztő hatás növekedésre sarkallhatja a periféria területeit.

A migráns küldő/kibocsátó régiókban elvégzett empirikus vizsgálatok nagyrészt alátámasztani látszottak a kumulált okság ezen meglehetősen komor előrejelzéseit (áttekinthető cikkek lásd Lewis, 1986; Lipton, 1980), megerősítve azt a hipotézist, miszerint a migráció a „egyenlőtlenség kifejlődéséhez” járul hozzá annak fordítottja helyett (Almeida, 1973; Rhoades, 1979; Lipton, 1980; Reichert, 1981; Rubenstein, 1992; Binford, 2003; Keely és Tran, 1989: 501). A negatív megközelítések egy modellbe szerveződtek, amit Reichert (1981)⁶ „migráns szindrómának”, avagy a migráció -> további fejletlenség -> további migráció, és így tovább ördögi körének nevezett.

1. ábra: A „migráns szindróma” fogalmi keretrendszere (pesszimista megközelítések)

Az 1. ábra a különböző negatív visszacsatolási mechanizmusokat foglalja össze, amelyekről azt gondolják, hogy a migráció általuk inkább növeli, semmint csökkenti az elmaradottság problémáit, és ennél fogva elmélyíti az egyenlőtlenséget a küldő/kibocsátó és fogadó országok között. Habár az *agyelszívásra* irányult a legnagyobb figyelem, az alacsonyabb képzettségűek migrációjának kontextusában talán nagyobb a relevanciája az „izom-

⁶ Idézi Taylor (1999: 64)

elszívásnak” (Penninx, 1982: 793) – azaz a fiatal, életerős férfiak távozásának a vidéki térségekből (Lewis, 1986). Jellemzően ezt az *elvezített munkaerő hatást* hibáztatják a mezőgazdasági munkaerőhiány (Taylor, 1984) és a mezőgazdaság termelékenységének csökkentése miatt (Rubenstein, 1992: 133). Ezenfelül a migránsok jellemzően tehetséges fiatal férfiak, akik a legjelentősebb újítók a mezőgazdaságban (Lipton, 1980: 7–11). Olyan egyéb hagyományos gazdasági ágazatok is mint az iparosság, várhatóan megsínylik az elvezített munkaerő hatását.

Mindezeken túl úgy vélik, a migráció a kibocsátó közösségeken belül is *fokozza az egyenlőtlenségeket*. A migránsok általában a már foglalkoztatottak köréből kerülnek ki, nagyobb a vállalkozó kedvük, nyitottabb gondolkodásúak és aránylag nagyobb szintű iskolázottsággal rendelkeznek. A hazautalásokból és a migráció más előnyeiből aránytalan módon szintén a már eleve jobb módúak részesülnének (Lipton, 1980; Zachariah, Mathew és Rajan, 2001). Ebből következően a migráció nem járul hozzá a szegénység mérsékléséhez. Valószínűbb, hogy a hagyományos gazdaságok fokozatos aláaknázása még növeli is a (nem-migráns) rossz körülmények között élők nélkülözését.

További széles körben elterjedt feltételezés a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos irodalomban, hogy a migránsok és családjaik nem fektetik be a pénzüket produktív módon, hanem inkább „látható fogyasztásra”⁷ költik el azt, mint például importált fogyasztási javakra, valamint úgynevezett nem termelő vállalkozásokra, mint a (Entzinger, 1985: 268; Lewis, 1986). Nagy hatású írásában Lipton (1980: 12) azt a következtetést vonta le, hogy a hazautalt pénzzel először azokat a tartozásaikat fizetik vissza, amelyek a migrációnak vagy a gyermekek oktatásának finanszírozása érdekében keletkeztek. Lipton szerint a pénzküldemények több mint 90 százalékát a mindennapi fogyasztásra költik. A fogyasztói viselkedés legfőképpen a státusz megerősítését szolgálja, mint például nagy összegeket fordítanak menyaszonyi költségekre, ünnepségekre és temetésekre vagy pazar, fényűző házak építtetésére. A családtagok migrációjának közvetlen finanszírozására szintén felhasználhatják a pénzküldeményeket (vö. van Dalen, Groenewold és Fokkema, 2005).

Lipton szerint a befektetés a hazautalások felhasználási sorrendjében csupán a negyedik helyen szerepel. Negatívan értékeli, mint olyan „fogyasztói befektetéseket” – azaz inkább tőketranszferet semmint tőketeremtést jelentő befektetéseket –, mint például földterület vásárlása, a hazautalt pénz kiadása munkások felfogadására olyan feladatok elvégzésére (pl. az öntöző rendszer karbantartása), amelyeket korábban családi munkaerő segítségével láttak el, illetve a munkaerőt helyettesítő gépesítés a termelési eredmény növelése helyett vagy a szűkös termőföld jobb kihasználása helyett (nagyrészt hasonló véleménynek ad hangot Rubenstein, 1992; Lewis, 1986; Zachariah, Mathew és Rajan, 2001). Más tanulmányok a kreativitás és újítás hiányát teszik szóvá a migráns befektetők részéről, amely hiány az olyan tipikus befektetéseiket jellemzi, mint az élelmiszerboltok, kisebb vendéglők, teherautók, azaz „egy túlzásúfolt ágazat másodrangú vállalkozásai” (Penninx, 1982: 802–803).

⁷ Ezt a kifejezést Veblen (1970 [1899]) vezette be annak leírására, ahogyan az újjazdagok bizonyos árucikkeket azért fogyasztanak, hogy ezzel az új társadalmi helyzetüket jelezzék. Veblen, T. (1970): *The Theory of the Leisure Class*. Unwin, London.

A pesszimista fogalmi keretek között/felfogásban az ilyen „jövedelmet nem hozó” kiadásokat úgy tekintik, mint amelyek gyengítik a helyi és regionális gazdaságokat és növelik a függőséget. Először is: a migránsok megnövekedett fogyasztását és földvásárlását az inflációs nyomás (lásd Russell, 1992) és a felszökő földárak (Appleyard, 1989; Rubenstein, 1992) okozóknak tartották. Ezek a már egyébként is szegényebb nem-migráns népesség helyzetét nehezítik meg leginkább – így az egyenlőtlenség fokozódásához vezetnek. Másodsor: sok beszerzett árucikk (pl. tévékészülékek, háztartási készülékek, hűtőgépek, divatos ruházat és szövetek, építőanyagok, dísz tárgyak, modern élelmiszerek, műtrágya stb.) nem helyi készítésű, hanem urbanizált területekről vagy külföldről kell behozni. Ennek kettős hatása van: kiszorítja a hagyományos, helyi termékeket, valamint erősíti a központi területek gazdaságát, ezáltal intenzívebbé teszi az aszimmetrikus növekedés folyamatát, és fokozza a területi különbségeket a centrum és a periféria között. Harmadszor: a migránsok kis számú hasznot hozó befektetése főként az urbanizált területeken, a származási régió vagy falun kívül történik (Lipton, 1980; Lewis, 1986). A hazatalások befektetésének ezen *elszivárgása* a migráns küldő/kibocsátó területekről tovább súlyosbítja a régiók közötti vagyoni különbségeket. Mindez alátámasztja a kumulált okság elméletének jóslatait, melyek szerint a migráció inkább fokozza, semmint enyhítené a területek közötti egyenlőtlenségeket.

A migráció szociokulturális hatásainak általában szintén rossz a sajtóvisszhangja. A migrációról általában azt gondolják, hogy konzumerista, nem produktív és pénzküldeményektől függő hozzáállást idéz elő a kibocsátó közösségekben. A (visszatérő) migránsok jólétével és a magukkal hozott javakkal és eszmékkel való szembesülés a vidéki ízlés megváltozásához járul hozzá (Lipton, 1980:12): csökkenti a helyi készítésű árucikkek iránti kereslet és növeli azt az importált városi vagy külföldi eredetű árucikkek iránt, ezáltal megnöveli a kibocsátó közösségekben az általános megélhetési költségeket. A migrációt gyakran tartják felelősnek a hagyományos rokonsági rendszerek és gondoskodási rendszerek felbomlásáért (King és Vullnetari, 2006), a közösségi szolidaritás gyengüléséért vagy a „szociokulturális integritás” aláásásáért (Hayes, 1991), valamint a falusi életet és mezőgazdaságot szabályozó hagyományos intézmények összeomlásáért (de Haas, 1998). Azáltal, hogy a vidéki fiatalok látják a migránsok viszonylagos jólétét és sikerességét, együtt az ízlés „városiassá” válásával és anyagi javak elérésére való törekvéssel, a vidéki életmód kevésbé vonzóan tűnik fel, a helyi népességet eltántorítja a hagyományos ágazatok részét képező hivatásoktól, valamint további elvándorlásra buzdít. Ez a „migrációs kultúrához” vezet (Massey *et al.*, 1993, Heering, van Der Erf, és van Wissen, 2004), amelyben a fiatalság kizárólag az elvándorlásban látja a jövőt, ezzel csökkentve hajlandóságukat arra, hogy helyben dogozzanak és építsék a jövőjüket.

Röviden összefoglalva a migrációs kumulált okság elmélete abból indul ki, hogy a migráció különböző negatív visszacsatolási mechanizmusokon (visszajutó – backwash – hatáson) keresztül elmélyíti a migráns küldő/kibocsátó társadalmak elmaradottságát, ami aztán élénkíti a további elvándorlást, ezzel fenntartva a „migráns szindróma” ördögi körét. Neomarxista megfogalmazással élve, a migráció nemcsak reprodukálja, hanem meg is erősíti az osztályok és területek közötti egyenlőtlenségeken alapuló kapitalista rendszert. A mig-

ráció legfőbb pozitív hatása – a családi jólét növekedése maguknak a migránsoknak az esetében – a feltételezések szerint csak ideiglenes és ennek megfelelően mesterséges vagy fel-színes (Lewis, 1986). A migránsok hazautalásaitól való egyoldalú függést még veszélyesnek is tartják azon feltételezés alapján, hogy a pénzküldemények gyorsan elapadnak, amint a migránsok visszatérnek, letelepednek és kezdenek beilleszkedni a fogadó országokba, ami az eredeti lakóhelyhez való társadalmi és gazdasági kötődés fokozatos elszakításával jár együtt.

A determinisztikus elméletek kritikája

Az 1970-es és 1980-as években a migráció a fejlődésre gyakorolt hatását vizsgáló empirikus mikrotanulmányok száma megszorodott. Ezeket több kibocsátó országban végezték el Latin-Amerikában (főleg Mexikóban) és kisebb mértékben a mediterrán térségben. A tanulmányok nagy része a pesszimista történeti-strukturalista megközelítéseket támasztotta alá változó mértékben. (vö. Almeida, 1973; Rhoades, 1979; Reichert, 1981; Park, 1992; Rubenstein, 1992). A migrációra és fejlődésre vonatkozó borúlátó nézeteknek hatása jelentős, és ezek közül sok – különösen az a feltételezés, miszerint a migránsok jellemzően nem jövedelmező módon költik el a pénzüket – egészen a közelmúltig áthatotta a migráció és fejlődés kapcsolatáról való tudományos és különösen a politikai gondolkodást. A migrációról mint a szegénységnek a fejlődést aláásó, destabilizáló termékéről alkotott kép, a migráció olyan *problémaként* történő értelmezése, amely megszorító bevándorlási politikák vagy támogatási és fejlesztési programok segítségével „megoldásra” szorul, máig tartja magát a tudományos körökben, a politikusok között és a médiában.

Azonban ezeknek a pesszimista megközelítéseknek megkérdőjelezhető az indokoltsága azok determinisztikus jellege, körkörös érvelése és a központi érvek logikai következetlenségei miatt. Először is ezen elméletek determinisztikus és önigazoló jellege nem enged teret annak, hogy eltérő módon vizsgálja a migráció hatásait konkrét, egy meghatározott helyhez kötött esetekben.. Például nem szolgálnak hihető magyarázattal, hogy pontosan milyen okokból nem érhetnének fel a pozitív terjesztő hatások (például a hazautalások) a negatív visszasodró hatásokkal bizonyos feltételek mellett. Ezt a kimenetelt jósolják, de nem adnak rá elfogadható magyarázatot, valamint figyelmen kívül hagyják azokat az empirikus adatokat, amelyek szerint lehetséges a fejlődésre pozitív hatás gyakorlása is a migráció által, legalábbis bizonyos körülmények között.

Másodszor pedig nyugtalanító körköröség rejlik abban a nézetben, mely szerint a periféria elszegényedésének és a centrum növekedésének ördögi köre látszólag a végtelenségig tart. Valószínűtlennek tűnik, hogy nincsenek ellenkező irányba ható mechanizmusok, amelyek idővel kiegyenlítik a folyamatot vagy megváltoztatják azok természetét. Felmerül a kérdés: Meddig fokozódhat az elszegényedés a migráció csökkenése nélkül? Egy bizonyos ponttól kezdve ugyanis kisebb mértékű migrációhoz kell vezetnie, hiszen az elszegényedés csökkenteni fogja annak a rétegnek az arányát, amely képes vállalni az elvándorlás költségeit és kockázatait.

Ezzel eljutottunk egy újabb kritikai megjegyzéshez, amely azt az implicit, de empirikus úton meg nem erősített feltételezést illeti, miszerint a fejlődés és az elvándorlás szintje között fennálló összefüggés lineáris és fordítottan arányos. A tapasztalati adatok inkább azt sugallják, hogy ez az összefüggés görbével írható le, valamint a fejlődés, legalábbis kezdetben, egybe szokott esni a migráció mértékének gyors növekedésével, mivel a társadalmi és gazdasági fejlődés lehetővé teszi az emberek számára az elvándorlást, sőt ösztönzi is őket arra (de Haas, 2007b). A vándorlási átmenet elméletével (Zelinsky, 1971) és a „migrációs púppal” (Martin és Taylor, 1996) összhangban a gazdasági fejlődés és a nettó emigráció közötti összefüggés görbéje inkább J vagy fordított U alakú, semmint lineáris és fordítottan arányos. Általában a fejlettebb társadalmak inkább fokozottan – és nem kevésbé – mobilak (Skeldon, 1997).

A fenti kritika a migrációra pesszimistán tekintők érvelésében alapvető logikai ellentmondást fedez fel. Egyrésztől felteszik, hogy a migráció egyenlőtlenséget szül, mivel a migránsok a jobb körülmények között élők közül kerülnek ki a társadalomban. Ez nagy vonalakban megfelel az empirikus adatoknak. Másrésztől úgy vélik, hogy a származási régió további elszegényedése még nagyobb mértékű migrációhoz vezet. Ez logikai ellentmondás, hiszen az első érv helyesen abból indul ki, hogy a migrációt meg kell előznie egy bizonyos vagyoni küszöb meglétének, míg a második érv egy negatív lineáris kapcsolatot (negative-linear relationship) tételez fel a vagyon/gazdagság és a migráció között. Megjegyzendő, hogy a neoklasszikus, a „push–pull” (azaz toló és szívó) és egyéb helyhasznosság alapú migrációelméletek (tévesen) szintén negatív lineáris kapcsolatot tételeznek fel a küldő/kibocsátó ország fejlődése és az emigráció között, de azt legalább következetesen teszik.

A negyedik és utolsó kritikai megjegyzés empirikus jellegű. Az 1980-as és 1990-es években megnövekedett számú empirikus kutatás arra utalt, hogy a migrációnak a fejlődésre gyakorolt hatásai alapvetően különbözők, valamint arra, hogy kedvező gazdasági és politikai feltételek mellett a migráció pozitív szerepet játszott a származási régiók és országok fejlődésében. Például olyan dél-európai országokban, mint Spanyolország és Olaszország, valamint kelet-ázsiai országokban, mint Malajzia és Dél-Korea, a migránsok gyakran segítettek a nemzeti fejlődést a hazautalt pénz, befektetések és vállalkozásaik révén, és hozzájárultak a közéletet és a társadalmi változásokat érintő kérdésekhez (lásd Massey *et al.*, 1998; Agunias, 2006; de Haas, 2007a).

Mindezek alapján nem tekinthető magától értetődőnek a kumulált oksági elmélet alaptétele, miszerint az aszimmetrikus, polarizáló fejlődésnek öngerjesztő és ciklikus a mechanizmusa. Így, visszatekintve, mindez azt jelentené, hogy mégis a migrációt derűlátóan megítélőknek volt igaza? Valószínűleg sem a pesszimistáknak, sem az optimistáknak nem volt igaza, mivel a migráció és a fejlődés közti valós kölcsönhatás olyannyira heterogén jellegű, hogy nem illeszthető be a migrációnak a fejlődésre való hatását megjósoló determinisztikus elméleti rendszerekbe.

Papademetriou és Martin (1991) már korábban amellett érvelt, hogy nincs olyan automatikus mechanizmus, amely által a nemzetközi migráció fejlődéshez vezetne. Habár ezt a megállapítást kevesen vitatnák, a migráció és a fejlődés heterogén kölcsönhatásait előidéző tényezők jobb megértéséhez nem járul hozzá. Ennek eléréséhez az igazi kihívást egy megfelelő el-

méleti keret jelentené, amely kellőképpen kidolgozott ahhoz, hogy a migráció és fejlődés heterogén és bonyolult viszonyrendszerét értelmezze, de nem korlátozódik az empiriára illetve a „minden eset helyi és egyszeri” relativizmusára. Ez kizárólag módszeres elméleti és empirikus kutatás útján érhető el, amely „segít megérteni a társadalmi struktúrákat és folyamatokat, amelyek sohasem ugyanabban a formában fordulnak elő, mégis a kauzalitás közös elveit testesítik meg” (Tilly, 1984; in Skeldon, 1997:13). Tehát a migráció és fejlődés kölcsönhatásának térbeli és intertemporális heterogenitását meghatározó elvek felfedésének központi elemzési célnak kellene lennie. Az empirikus munkatanulmányok eredményei láthatóan ellentmondóak. Bizonyos esetekben a migráció pozitív hatást gyakorol a társadalmi és gazdasági fejlődésre, másutt pedig látszólag nincs hatása vagy egyenesen negatív irányban hat (de Haas, 2009). Ez nem lehet kizárólag a paradigmatiszta orientáció – amely hasonló empirikus adatok különböző értelmezéséhez vezet –, a politikai ideológia vagy a módszertan különbözőségének vejejárója, hanem valódi, létező különbségekre utal. Az empirikus kutatás élesen rávilágított arra, hogy a kumulált okság örvénymechanizmusai nem mindig érvényesek/hatnak, de a tökéletes neoklasszikus világ sem létezik a valóságban. Az olyan szerkezeti korlátok, mint az egyenlőtlen hozzáférés a munkához, a piacokhoz, az oktatáshoz és a hatalomhoz erősen befolyásolják a szegényebb országok sok polgárának mindennapi életét, és súlyosan hátráltatják küzdelmüket a szegénység és az általános elmaradottság ellen. Valószínűtlen, hogy önmagában a migráció képessé tenné az embereket a struktúrák mélyreható megváltoztatására.

A strukturalista és neomarxista megközelítések merevségének elvetése nem jelenti azt, hogy a szerkezeti korlátok ne számíthatóak. Míg a migráció és fejlődés neoklasszikus és developmentalista megközelítései hajlamosak alábecsülni, a strukturalista megközelítések inkább túlértékelik a szerkezeti korlátok fontosságát, így ezáltal nagyrészt ki is zárják az „cselekvő képességet” (ágenciát). Ennélfogva egy a migrációt és fejlődést érintő továbbfejlesztett elméleti megközelítésnek képesnek kell lennie arra, hogy számot adjon a struktúra szerepéről – a korlátozó vagy lehetőséget nyújtó általános politikai, intézményi, gazdasági, társadalmi és kulturális kontextusról, amelyben a migrációra sor kerül –, valamint a cselekvőéről is – az egyén azon *korlátozott, de valós* képességéről, amely legyőzi a korlátokat és – ha kell – átformálja a struktúrát..

Pluralista nézetek a migráció és fejlődés kölcsönhatásairól

Az 1980-as vége és az 1990-es évek empirikus munkáinak többsége egyre inkább elismerte a migráció fejlődésre gyakorolt hatásának heterogén, nem-determinisztikus jellegét. Ez a korabeli társadalomelméletben végbemenő általános paradigmaváltással összhangban történt, a nagyszabású elméletektől a pluralistább, hibrid megközelítések felé fordult, amelyek a cselekvőt és a struktúrát egyaránt figyelembe veszik. A társadalomtudósok a posztmodern gondolkodás és Giddens (1984) struktúrációs elmélete⁸ hatására a cselekvőt és a struktúrát közép-pontba állító megközelítések összehangolására törekedtek.

⁸ A struktúrációs elmélet abból indul ki, hogy a struktúrák, szabályok és normák az emberek mind szándékos, mind szándékoltalan mindennapi gyakorlatának és tevékenységének eredményeként jönnek létre.

Lényeges az a felismerés, hogy mind a struktúra, mind a cselekvő releváns tényezők, mivel ez teszi lehetővé számunkra a migráció és fejlődés sokféle kölcsönhatásának magyarázatát. Egy ilyen „pluralista” megközelítésben a struktúra és cselekvő közötti interakciók eredményeként szélesebb körű következtetések vonhatók le, mint amit akár az egyéni döntések összeadott halmaza (Skeldon, 1997: 18), vagy akár a struktúrák egyirányú imperatívusza engedne meg.

Ez a társadalomelmélet, a politika és a gazdaság terén végbemenő általános paradigma-váltás a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos tudományos vitát is nagyban befolyásolta. Az 1980-as és 1990-es évek során a vitához a legjelentősebb új hozzájárulás a munkamigráció új gazdaságtanának (NELM) köszönhető. A különböző diszciplínák/tudományágak elkülönülése miatt észrevétlen maradt, hogy a NELM koncepciójában erős párhuzamokat mutat a fejlődésről való gondolkodás – az úgy nevezett megélhetési szempontok vizsgálata – és a migránsok transznacionalizmusát vizsgáló szociológiai és antropológiai kutatások más „pluralista” ágával. A következőkben az irodalom e három ágának áttekintése, valamint annak bemutatása olvasható, hogyan integrálhatók ezek az elméletek a migráció és fejlődés kölcsönös egymásra hatásának egy olyan árnyaltabb megközelítése érdekében, amely egyesíti a struktúra és cselekvő, valamint elegendő elemzési teret biztosít a migráció és a tágabb fejlődési folyamatok közötti heterogén kapcsolat megmagyarázásához.

A munkamigráció új gazdaságtana (New Economics of Labour Migration, NELM)

Az 1980-as és 1990-es években a neoklasszikus migrációelméletre adott kritikai válaszként a munkamigráció egy új gazdaságtana fejlődött ki (Massey *et al.*, 1993: 436). A NELM elmélete elveti a neoklasszikus modelleket, amelyek nagyrészt figyelmen kívül hagyják a korlátokat, és túl merevnek tartottak ahhoz, hogy a migráció és fejlődés kölcsönhatásainak összetett és heterogén mivoltát értelmezni tudja. Különösen Stark (1978, 1991) volt az, aki új életre keltette a fejlődő világba és világból történő migrációval kapcsolatos gondolkodást azáltal, hogy az egyes migránsok viselkedését szélesebb társadalmi kontextusba helyezte, valamint azzal, hogy nem az egyént, hanem a családot vagy a háztartást tekintette a legmegfelelőbb döntéshozó egységnek. Ez az új megközelítés lehetővé teszi a migrációval kapcsolatos döntéshozást befolyásoló tényezők szélesebb körének integrálását az egyéni hasznosság-maximalizáláson túl is.

A munkamigráció új gazdaságtana a migrációt mint családok vagy háztartások kockázatmentes viselkedését modellezi. Úgy tűnik, a háztartások az egyéneknél jobban képesek beosztani erőforrásaikat, mint például a munkaerőt, annak érdekében, hogy a bevételi kockázatokat minimalizálhassák (Stark és Levhari, 1982). A feltevés szerint az emberek, háztar-

---

Ezek a szerkezeti formák azután maguk is alakítják (lehetővé teszik, korlátozzák) az emberi tevékenységeket bizonyos lehetőségek határain belül, és nem szigorúan determináltak – ahogyan azt a strukturális megközelítések feltételezik. Habár az egyéni cselekvés egy része rutinszerű és főként a struktúrák, szabályok és intézmények reprodukcióját szolgálja, másik része a *cselekvőn* alapul, és a rendszer megváltoztatására, majd idővel talán új szabályok kialakítására szolgál (Giddens, 1984). A struktúrák ezen állandó újraelalkotása a cselekvő által az, amit Giddens a közösségi élet *rekurzív* természetének nevez, amely keretében a struktúrák egyszerre tekinthetők az emberi gyakorlat másolásának közegének és következményének.

tások és családok nem csak a bevételek maximalizálására törekednek, hanem a kockázatok minimalizálására és egyenletes elosztására is. A belső és a nemzetközi migráció ennek megfelelően felfogható a háztartás a bevételi kockázatra adott válaszáként, mivel a migránsok hazautalásai az otthoni háztartások számára bevételi biztonságot jelentenek. Ez a kockázat elosztás lehet az ok, amely magyarázatot adhat még az (elvárt) bérkülönbségek hiányában is fellépő migrációra is. Az alapelgondolás szerint a háztartások egészének számára Pareto-hatékonyabb stratégiát jelenthet egyes tagok elvándorlása, akár a kockázat megszüntetésének eszközeként, akár (egyben) a magasabb keresetű csoportokba jutás befektetéséeként (Lucas és Stark, 1985: 902).

A migrációt nemcsak a háztartások kockázatot elosztó célzó stratégiájaként értelmezik, hanem a különböző piaci korlátok leküzdésének egy módjaként is. A munkamigráció új gazdaságtana a háztartást azon tökéletlen hitel- (tőke) és kockázati (biztosítás) piaci feltételek közé helyezi, amelyek a legtöbb fejlődő országban uralkodnak (Stark és Levhari, 1982; Stark és Bloom, 1985, Taylor, 1986; Taylor és Wyatt, 1996; Taylor, 1999). Az ilyen piacok gyakran kevésbé fejlettek vagy nehezen hozzáférhetők az eliten kívüli csoportok számára. Különösen a nemzetközi hazautalásoknak köszönhetően a migráció a háztartások stratégiáját képezheti az ilyen piaci korlátok leküzdésére azáltal, hogy lehetővé teszi a háztartások számára, hogy azok hasznot hozó tevékenységekbe fektessenek be és javítsanak vagyoni helyzetükön (Stark, 1980). Amíg a hazautalásokat a neoklasszikus migrációelmélet figyelmen kívül hagyja, a NELM keretein belül a migráció egyik legfontosabb indítóokaként tekintenek rájuk. Elméletileg ez azt is feltételezi, hogy a migránsok előbbre jutása nem szükségszerűen a visszatérő migrációhoz köthető. A még külföldön tartózkodó migránsok, a tartósan letelepedettek és leszámazottaik pénzhazautalásaiban keresztül járulhatnak hozzá a fejlődéshez.

Amellett, hogy a NELM a migrációt radikálisan eltérő módon értelmezi – mint a háztartások kockázatkezelésre és piaci korlátok leküzdésére szolgáló stratégiájaként –, a legtöbb korábban végzett empirikus kutatás elgondolását is kritikával illette. Taylor *et al.* (1996a: 1) szerint a korábbi munkák túlzottan pesszimisták voltak a nemzetközi migráció fejlődésre tett várható hatását illetően, főként azért, mert nem vizsgálták a migráció és a hazautalások összetett, gyakran közvetett hatását, amelyet a háztartások és a tágabb közösség gazdasági helyzetére gyakorolt.

Kiemelte az analitikus szigor hiányát, a deduktív érvelés empirikus vizsgálattal szembeni túlsúlyát, valamint a fontos módszertani hiányosságokat, amelyek a korábbi empirikus kutatásokat jellemezték. Számos a migráció hatásait vizsgáló tanulmány olyan nem összehasonlítható jellegű hazautalás-felhasználási tanulmányt tartalmaz, amely figyelmen kívül hagyja a bevétel helyettesíthetőségét és a közvetett, a teljes közösséget érintő migrációs hatásokat (Taylor, 1999).

Migráció mint a háztartások megélhetési stratégiája

A munkamigráció új gazdaságtana feltűnő – bár mindezidáig észrevétlenül maradt – fogalmi párhuzamokat mutat a *megélhetési megközelítésekkel*. Ezek az 1970-es évek végén fejlőd-

tek ki a fejlődő országokban empirikus mikrokatásokat végző geográfusok, antropológusok és szociológusok körében, akik megfigyelték, hogy az empirikus kutatásaik változatos és ellentmondásos eredményei nem illettek a meglehetősen merev neomarkista sémákba. Ezért úgy érveltek, hogy a szegényeket nem lehet egyszerűen a globális kapitalista erők passzív áldozataivá redukálni, mivel azok a korlátozó életkörülményeik keretein belül igyekeznek aktívan javítani helyzetükön. Ez az *emberi ágencia (cselekvőkészség)* alapvető szerepét emeli ki (Lieten és Nieuwenhuys, 1989).

A *megélhetés* az élet fenntartásához szükséges képességekből és lehetőségekből, eszközökből (ideértve mind az anyagi, mind a társadalmi erőforrásokat) és tevékenységekből tevődik össze (Carney, 1998). A megélhetés nem csak a háztartások bevételt termelő tevékenységeit öleli fel, hanem a társadalmi intézményeket, a háztartáson belüli kapcsolatokat és az erőforrásokhoz történő hozzáférés mechanizmusait az életcikluson keresztül (Ellis, 1998). A megélhetési *stratégia* ennek megfelelően meghatározható úgy, mint a tevékenységek egy kombinációjának stratégiai vagy megfontolt kiválasztása a háztartások és azok egyes tagjai által annak érdekében, hogy fenntartsák, biztosítsák és javítsák a megélhetésüket. Ez az adott választás az eszközökhöz való (szelektív) hozzáférése, a lehetőségek felismerésén, valamint a cselekvők törekvésein alapul. Mivel mindezek háztartásról háztartásra és egyénről egyénre változnak, a megélhetési stratégiák jellege heterogén.

A megélhetés fogalmának felbukkanása a meglehetősen merev és deduktív elméleti háttérű történeti-strukturalista nézetektől való eltávolodást jelentette az empirikusabb megközelítések irányába. Ez annak a felismerésével járt, hogy az emberek – általában, de különösen a gazdasági, politikai és környezeti bizonytalanságok és nehézségek uralkodó viszonyai között – nem egyénileg szervezik meg megélhetésüket, hanem tágabb társadalmi kontextusban, mint például háztartásokban, falusi közösségekben és etnikai csoportokban. A számos társadalmi közeg közül a háztartást választották ki az elemzés leginkább megfelelő egységként (McDowell és de Haan, 1997: 3).

Ebben az összefüggésben még inkább felismerhetővé vált, hogy a migráció egyik fontos eleme a háztartások által alkalmazott stratégiáknak, amelyeket azok a megélhetési forrásaik beosztására, biztosítására és – potenciálisan – tartós javítására alkalmaznak. Ezt gyakran kombinálják más stratégiákkal, például a mezőgazdasági termelés hatékonyabbá tételével és helyi nem gazdálkodói tevékenységekkel (McDowell és de Haan, 1997; Bebbington, 1999; Ellis, 2000). Egyre inkább ismerik fel, hogy a migráció gyakran több, mint egy rövidtávú túlélési stratégia a vidéki népcsoportok számára, akiket a globális kapitalista erők gyökértelessé tettek és mintegy kényszerítettek egy új nemzetközi proletariátus soraiba. Az empirikus tanulmányok inkább arra utaltak, hogy a migráció gyakran *előre mérlegelt* választás a megélhetés javítása, befektetések lehetővé tétele (Bebbington, 1999: 2027) és a családi bevételek ingadozásának – mely korábban gyakran nagyban függött az időjárás kiszámíthatatlanságától – csökkentése érdekében (McDowell és de Haan, 1997: 18; de Haan *et al.*, 2000: 28). A migráció tehát úgy tekinthetjük, mint ami révén megszerezhetőek különféle vagyontárgyak, amelyek a jövőbeni megrázkódtatások és megpróbáltatások ellen biztosítékot jelent-

hetnek. (de Haan *et al.*, 2000: 30). Habár ez főként a szegényebb országokon belüli vidéki-városi migrációra vonatkozott, nincs olyan *a priori* ok, amiért ne lehetne kiterjeszteni a migrációnak ezt az értelmezését az anyagi források beosztásának eszközeként a nemzetközi migrációra és városi háztartásokra vonatkozóan is.

Ez feltűnően hasonlít a NELM alapvetéseihez. A két megközelítés könnyen integrálható, amennyiben a belső és a nemzetközi migrációt is a *háztartások* egy tágabb *megélhetési stratégiája* részének tekintjük, amely segíti a jövedelem kiegyensúlyozott beosztását és a származási helyen a fejlődés gátját jelentő korlátok leküzdését. Feltűnő a hasonlóság a tekintetben is, ahogyan az 1970-es és 1980-as évek során a migrációról alkotott strukturalista és funkcionalista nézetek a pluralistább megközelítés felé konvergáltak, amikor felismerték mind a cselekvő, mind a struktúra korlátainak jelentőségét. Míg a megélhetési megközelítések számos szociológus és antropológus számára a meglehetősen merev strukturalizmustól való eltávolodást jelentették és egyre inkább felismerték a cselekvő szerepének fontosságát, a közgazdászok és más, a neoklasszikus alapokról kiinduló tudósok az ellenkező irányt követték. A NELM felbukkanása közelebbről a neoklasszikus és cselekvőorientált megközelítésektől való eltávolodást jelölte a háztartások szintjén alapuló nézőpont felé, amely a migrációt a strukturális korlátok és tökéletlen piacok felől magyarázzák.

A munkamigráció új gazdaságtana egy olyan háztartásorientált megközelítést fogadott el, amely a társadalomtudomány más területein már szokványosnak számított – ezt a tényt Lucas és Stark (1985: 901) nyíltan elismerték és megállapították, hogy a közgazdászok olyan a háztartások összetételére vonatkozó kérdéseket kezdtek felvetni, amelyekkel hagyományosan az antropológusok és a szociológusok szoktak foglalkozni. Ennek megfelelően azt javasolták, hogy ki kell terjeszteni a háztartásra vonatkozó jelenlegi generációközi szemléleteket egy térbeli dimenzióra... és felül kell vizsgálni a fejlődés dualisztikus elméleteit: Egy külön városi szektor és egy vidéki szektor helyett, amelyek saját népessége a szektorra jellemző mértékű fejlődésből részesül, a család átfogja mindkettőt.

Az osztályok megszűnnek kizárólag parasztok és munkások osztályának lenni, és megjelenik egy hibrid paraszt-munkás csoport. Ez a felfogás nem új az antropológusok számára, de mindeddig nem került be a háztartás közgazdaságtanába (Lucas és Stark, 1985: 915).

Így egy háztartás szempontjából nem *vagy* migráció, *vagy* a származási helyen kifejtett tevékenység a kérdés, hanem gyakran *mindkettő együtt*. Ez azt is jelzi, hogy a migrációs stratégia hatása nem értékelhető helyesen, ha ki van szakítva a többi szektorra és több helyre kiterjedő megélhetési stratégiákkal, azaz a háztartási tevékenységek teljes „portfóliójával” való összefüggéséből (Stark, 1991). Az olyan kutatás tehát, amely a migrációt és a migránsokat megpróbálja elszigetelni a tágabb társadalmi és gazdasági kontextustól, nem képes felmérni az összefüggést a migráció és a fejlődés szóban megtestesülő szélesebb átalakulási folyamatok között. A belső és a nemzetközi migránsok rendszerint szoros kapcsolatot ápolnak származási közösségeikkel, mégpedig sokkal hosszabb időn keresztül, mint azt előzőleg feltételezték (McDowell és de Haan, 1997: 1). Ez azt is szemlélteti, hogy a migráció hozzájárulása a fejlődéshez nem szükségszerűen kapcsolódik a migránsok *visz-*

szatéréséhez. A migráció és a származási helyen végzett gazdasági tevékenységek nem zárják ki egymást kölcsönösen, hanem valójában gyakran összekapcsolódnak. A háztartást alapul vevő megközelítés nélkül nem lehet megragadni az ilyen többszörös stratégiákat. Úgy tűnik, ez a megközelítésmód, amely mind a NELM-re, mind a megélhetési megközelítések-re jellemző, jobban tükrözi a fejlődő országok migráns millióinak mindennapi élete realitását, mint a neoklasszikus vagy strukturalista megközelítések.

A háztartás kiválasztása az elemzés elsődleges egységeként tekinthető egyfajta optimum stratégiának vagy kompromisszumnak a cselekvő és struktúra központú megközelítések között, elismerve, hogy a háztartások formája eltérő lehet időtől, tértől és társadalmi csoporttól függően. A migráció *háztartások megélhetési stratégiájaként* történő értelmezésével elismerjük, hogy a szerkezeti erők engednek legalább egy kevés teret a cselekvő számára, bár erősen változó mértékben. A háztartás fogalmát használó megközelítések különösen alkalmazhatónak tűnnek azokban a fejlődő országokban, ahol sokak számára nem lehetséges a családi bevétel biztosítása a privátszektor biztosítási piacán vagy kormányzati programokon keresztül (Bauer és Zimmermann, 1998), még fontosabbá válnak a családokon és közösségeken belüli hallgatolagos szerződések.

A migráció és fejlődés transznacionális megközelítése

A migráció és fejlődés kapcsolatát vizsgáló új gazdaságtan és a megélhetési megközelítések megjelenése egybeesett a migrációkutatás egy harmadik irányzatával, azaz a „transznacionális fordulattal” a migráns közösségek fogadó országbeli letelepedésének és integrációjának kutatásában (Glick Schiller, Basch és Blanc-Szanton, 1991, Castles és Miller, 2009; Faist, 2004). Egyre inkább felismerték, hogy a migránsoknak és családjaiknak egyre bővülő lehetősége van a transznacionális életet folytatni és a nemzeteken átívelő identitás felvenni (vö. Vertovec, 1999; Guarnizo, Portes és Haller, 2003). Ez összefügg azzal, hogy a fejlett technika lehetővé teszi a migránsok számára a származási közösségeikkel való kapcsolattartást (mobil)telefonon, faxon, (műholdas) televízió és az interneten keresztül, valamint pénz hazautalását globális hivatalos és nem hivatalos bankrendszerek segítségével. Ez egyre inkább lehetővé teszi a migránsok és családjaik számára egy kettős lojalitás fenntartását, az oda- és visszautazást, emberekkel való kapcsolattartást és hogy egyszerre dolgozhassanak és kössenek üzleteket egymástól távoli helyeken. Igaz, hogy a 19. és a korai 20. század migránsai szintén intenzív transznacionális kötelekeket tartottak fenn, de a technológiai forradalom lényegesen megnövelte a migránsok és családjaik számára annak lehetőségét, hogy megélhetésüket akár, mindennapi szinten országokat átívelve biztosítsák.

A migránsok életének e transznacionalizálódása kihívást jelentett a migránsok integrációjának asszimilációt hirdető modelljei, valamint a nemzetállam és állampolgárság modernista politikai ideája számára. Az „eredet” és „cél” világosan elkülönülő dichotómiája, valamint az olyan kategóriák, mint az „állandó”, „ideiglenes” és „visszatérő” migráció egyre nehezebben fenntarthatók egy olyan világban, amelyben a migránsok életét a körforgás és két vagy több társadalom iránti egyidejű elkötelezettség jellemzi (de Haas, 2005).

Mindez alapvető jelentőséggel bír a migráció és fejlődés tanulmányozása szempontjából, hiszen arra utal, hogy a fogadó társadalmakba történő integráció és a kiinduló társadalmak iránti elkötelezettség nem szükségszerűen helyettesítik, hanem ki is egészíthetik egymást. Régi feltételezés, hogy a migránsok integrációja együtt jár a kiinduló társadalmakhoz fűződő kötelékek fokozatos lazulásával, és hogy az „állandó” migráció ezért elkerülhetetlenül valamilyen „veszteséget” vagy „elszívást” jelent. E feltételezés alapján érthető a korábbi peszsimizmus a hazautalások fenntarthatóságával, valamint azzal az elképzeléssel kapcsolatban, hogy a migránsok eredeti országaik fejlődéséhez való hozzájárulása erősen összefügg a *visszatérő* migrációval. Azonban az empirikus vizsgálatok azt jelezték, hogy a migránsok hosszú időn keresztül képesek erős transznacionális kötelékek fenntartására, és hogy ezek akár transzgenerációs kötelékké is válhatnak. Azt is megmutatják, hogy a migránsok kötődése kiinduló országaikhoz nem visszatérésük függvénye, hanem fenntartható pénz és ötletek hazaküldésével, a telekommunikáció segítségével, szabadság alatti hazalátogatással és ingaszerű migrációs mintákon keresztül.

A transznacionális kötelékek fenntarthatóságára példa a kitarthatóan hazautalt pénz, a transznacionális vegyes házasságok és a migránsok részvétele a kiinduló országuk társadalmi, kulturális és politikai ügyeiben. Ennek fényében helytelen a migránsok kiinduló országuk iránti elkötelezettségét automatikusan a kudarcot vallott integráció megnyilvánulásaként értelmezni. Ellenkezőleg, a migránsok mélyebb kötődése a fogadó társadalmukhoz nem *szükségszerűen* vezet kisebb elkötelezettséghez a kiinduló országuk iránt. Ennek fordítottja is lehetséges (Snel, Engbersen és Leerkes, 2006). Elvégre a sikeresen „integrálódott” migránsoknak megnövekedett anyagi és emberi erőforrásaik vannak, amely lehetővé teszi számukra vállalkozások indítását vagy a közügyekben való részvételt a kiinduló országukban.

A transznacionalizmus tanulmányozása során nyert felismerések nyilvánvaló párhuzamot mutatnak a NELM és a megélhetési vizsgálatok kutatási irányával és kiegészítik azokat. Ezek össze is köthetők, ha a nemzetközi migrációt a háztartások és más társadalmi csoportok *transznacionális* megélhetési stratégiáinak szerves részeként fogjuk fel. A hazalátogatások, a visszatérő migráció, a hazaküldések, a transznacionális üzleti tevékenységek, valamint a kiinduló országokban történő befektetések és politikai szerepvállalás mindegyike a migránsélet transznacionális természetének a kifejezése. Az a tény, hogy a migránsok gyakran hosszútávon fenntartják kötelékeiket a kiinduló országokkal, és hogy az integráció nem szükségszerűen akadályozza meg, sőt akár serkenti is az ilyen transznacionális elkötelezettséget, kétségbe vonja azt a feltételezést, hogy a migránsok távozása *automatikus*an veszteséget jelent agy- vagy izomelszívás formájában.

Az empirikus kutatások bizonyítéka

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb számban jelentek meg empirikus tanulmányok a migráció és fejlődés kapcsolatát pesszimista módon megközelítők mellett. Az irodalom korábbi (Taylor *et al.*, 1996a,b) és újabb keletű (cf. Agunias, 2006; Katseli, Lucas és Xenogiani, 2006, Rapoport és Docquier, 2005; Özden és Schiff, 2005; De Haas, 2007a) áttekintései rámu-

tattak a migránsok és hazautalások *potenciálisan* pozitív szerepére a kiindulási társadalmak és közösségek társadalmi, gazdasági és politikai átalakulási folyamataiban. Nagyrészt összhangban a munkamigráció új gazdaságtanával és a megélhetési megközelítésekkel a fenti publikációkban áttekintett adatok azt a nézetet támogatják, amely szerint a migráció inkább egy szándékos, megfontolt próbálkozás társadalmi csoportok (jellemzően, de nem kizárólag háztartások) részéről a bevételi kockázatok elosztására, szociális és gazdasági helyzetük javítására és ennek megfelelően a helyi fejlődést megakadályozó korlátok leküzdésére. Különösen a hazautalások a kifejezői az erős transznacionális társadalmi kötelekeknek és annak a vágy-nak, hogy az otthonmaradtak életét javítsák. Azonban az eddig felhalmozódott adatok arra a tényre is rámutattak, hogy a migráció és a hazautalások nem működnek csodaszerként a fejlődés szerkezeti korlátainak leküzdésében (Taylor, 1999).

A nemzetközi hazautalások általában segítséget jelentenek a háztartások jövedelmének jobb beosztásában, és azok jelentős megnövelésében is. Döntő jelentőségű biztosíték-funkciót töltenek be azért, hogy megvédik az embereket a nem létező vagy rosszul működő piacok, az állam kudarcot vallott politikája és az államilag nem biztosított szociális biztonság destabilizáló hatásaitól. Nemzeti szinten Tekintélyes bizonyíték mutatható fel arra, hogy nemzeti szinten a hazautalások a külföldi valuta egyre fontosabb, kevésbé változékony, kevésbé prociklikus és következképpen megbízhatóbb forrásai, mint egyéb, a fejlődő országokba irányuló tőkeáramlások. Azonban ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy hozzájárulnának a szegénység mérsékléséhez. Mivel a migráció szelektív folyamat, a nemzetközi hazautalások nagy része általában nem a közösségek legszegényebb tagjaihoz kerül, sem pedig a legszegényebb országokhoz. A szegény nem-migráns családokat azonban gyakran közvetetten érinti a bérekre, árakra és foglalkoztatásra fordított hazautalások az egész gazdaságra kiterjedő hatása a migráns küldő/kibocsátó közösségekben. Így a tanulmányok többsége azt a következtetést vonja le, hogy a hazautalások csökkentik ugyan a szegénységet, de csak korlátozott mértékben.

Nem egyértelmű a migráció és a hazautalások hatása a kibocsátó közösségekben uralkodó jövedelmi egyenlőtlenségekre, mivel ez alapvetően a migráció változékony és változó szelektivitásától függ. A pionír migránsok általában viszonylag jómódú háztartásokból származnak, így a migráció és a hazautalások eleinte gyakran az egyenlőtlenséget fokozzák. Azonban a későbbi szakaszokban a szelektivitás csökkenhet, elsősorban a migráns hálózatok kialakulásának köszönhetően, melyek – *ceteris paribus*, (egyébként azonos feltételek között) – csökkentik a migrációval járó költségeket és kockázatot. Ennek a diffúziós folyamatnak a következményeképpen a pénzküldemények a jövedelmi egyenlőtlenségekre gyakorolt kezdeti negatív hatása csillapodhat vagy éppen meg is fordulhat.

Számos tanulmány jelezte azt is, hogy a hazautalt pénzben részesülő háztartások gyakran *nagyobb* hajlandóságot mutatnak a befektetésre, mint a nem-migráns háztartások. Sőt mi több, a jelek szerint a fogyasztási kiadások és az úgy nevezett „nem produktív befektetések”, mint a lakhatás, igen kedvező szorzóhatást fejthetnek ki a helyi és regionális gazdaságokra, ami foglalkoztatási lehetőséget és bevételt generál a nem-migránsok számára, és hozzájárulhat a szegénység mérsékléséhez. Ez egybeesett azokkal a kritikákkal, amelyek kifogásolták a „produk-

tív befektetés” fogalmának önkényes definícióit, s melyek tükrözik a fejlődés mibenlétét szűklátókörűen tekintő nézeteket. Ha az emberi fejlődésre vonatkozóan egy szélesebb, a képesség-központú megközelítést fogadunk el, ahogyan azt Amartya Sen (1999) javasolja – aki úgy határozta meg a fejlődést mint az *emberek által élvezett tényleges szabadságok kiterjesztésének folyamatát*⁹ –, akkor az olyan területekre és cikkekre fordított kiadások, mint az oktatás, egészség, élelmiszer, gyógyszerek és lakhatás, valamint az oktatással, egészséggel és rekreációs lehetőségekkel kapcsolatos közösségi projektek, amennyiben növelik az emberek jólétét és fejlesztik képességeiket, mind úgy tekintendők, mint amivel fejlődés jár. Azonban a migránsok befektetéseinek mértéke döntően a migráció szelektivitásán, valamint a származási régiók általánosabb fejlődési körülményein múlik. Ezek határozzák meg alapvetően, hogy a migránsok milyen mértékben érznek készletét a kiinduló országokban a befektetésre, a társadalmi és gazdasági tevékenységek folytatására vagy inkább az azoktól való visszavonulásra.

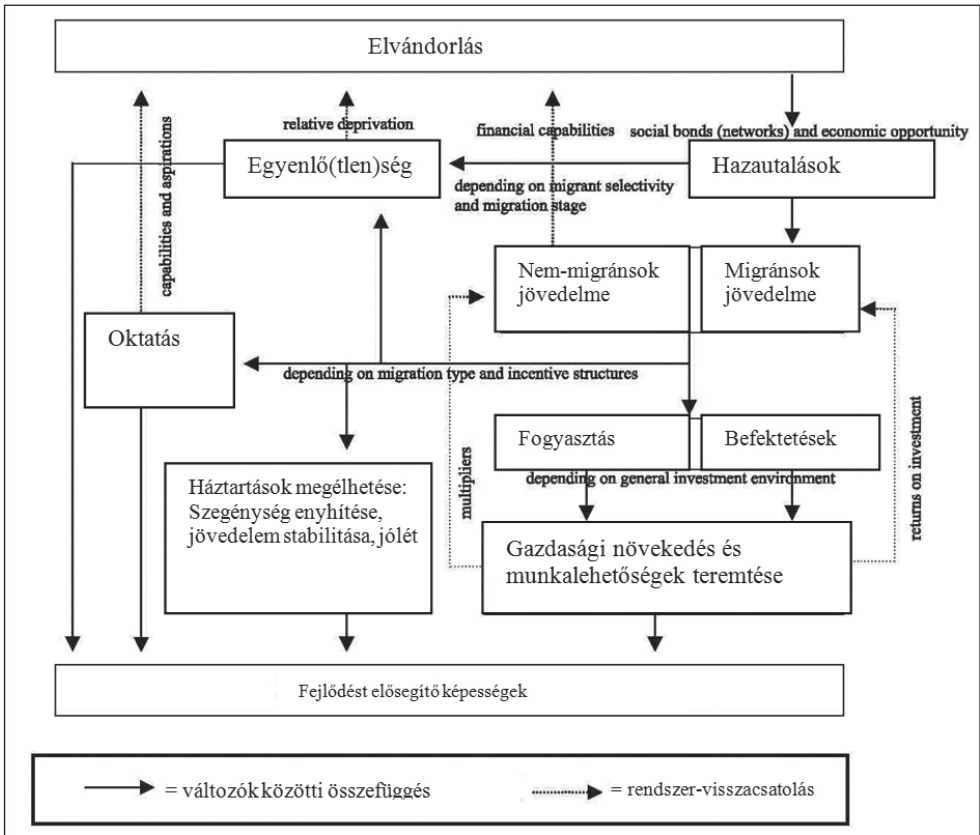
Az agyelszívási hipotézis egyetemes érvényessége is egyre inkább megkérdőjeleződött, ami teret engedett egy sokkal árnyaltabb kép kialakulásának. Nem minden migráns magasan képzett, és az agyelszívás csak az országok egy kis hányadában (ez általában kicsi és/vagy szegény országokat jelent) igazán súlyos. Mindemellett az agyelszívást jelentős agy-gyarapodás is kísérheti, mivel a külföldre költözés távlata tanulásra ösztönözheti az otthonmaradtakat (Worldbank, 2005; Stark, Helmenstein és Prskawetz, 1997; Lowell és Findlay, 2002). Azonban úgy tűnik, ez csak akkor következik be, ha a migráció lehetősége növeli az oktatás gazdasági hozzájárulását. Ezért a migráció *negatív* ösztönzési struktúrákat is létrehozhat az oktatással kapcsolatban az alacsony képzettségű, gyakran rendszertelen migráció esetén, amikor is nem, vagy csak csekély mértékben várható hozzájárulás az oktatásnak (McKenzie, 2006). Habár a migránsok gyakran játszanak fontos és pozitív szerepet a civil társadalomban a kiinduló országokban, a konfliktusok fenntartásához is hozzájárulhatnak, például háborúban álló felek támogatásával (Nyberg-Sorensen, Van Hear és Engberg-Pedersen, 2002; Van Hear, 2004).

A 2. ábra összefoglalja azokat a különböző mechanizmusokat, amelyekeken keresztül a migráció rövid- és középtávon hatással lehet a migráns régiók és területek fejlődésére. Ez a fogalmi keret egyesíti a munkamigráció új gazdaságtana, a megélhetési megközelítések és a transznacionalizmusra irányuló kutatások eredményeit, míg a fejlődés fogalmát egy – a Sen által kidolgozott – képességközpontú keretbe helyezi.

⁹ Annak érdekében, hogy ezeket a „szabadságokat” megragadhatóvá tegye, Sen az emberi képesség (human capability) fogalmát alkalmazta, amely az emberi lények azon képességére utal, hogy olyan életet éljenek, amelyet ésszel értékelni tudnak, és hogy bővítsék tényleges választási lehetőségeiket. Sen úgy érvelt, hogy a fejlődési elméletekben ahelyett, hogy a jövedelemnövekedést magát tartanák abszolút mércének, inkább arra kellene nagyobb hangsúlyt fektetni, hogy bővültek-e az emberek lehetőségei saját életük irányítására.

2. ábra: A migráció és fejlődés pluralista heterogén kölcsönhatásainak fogalmi kerete (közösségi szint)*

*Fordítói megjegyzés: *capabilities and aspirations*: képességek és törekvések, *relative deprivation*: viszonylagos nélkülözés, *financial capabilities*: pénzügyi adottságok, *social bonds (networks) and economic opportunity*: társadalmi kötelékek (hálózatok) és gazdasági lehetőségek, *depending on migrant selectivity and migration stage*: a migráns-szelektivitás és a migráció szakaszának függvényében, *depending on migration type and incentive structures*: a migráció típusának és az ösztönző struktúráknak függvényében, *multiplier*: sokszorozó, *depending on general investment environment*: az általános befektetési környezet függvényében, *returns on investment*: a befektetés hozadéka feltételeességét, szemléltetve, hogy annak mértéke, hogy mennyire kerül hasznosításra a migráció fejlődési potenciálja, alapvetően függ az általánosabb befektetési környezettől. Habár a migráció gyakran jelent a helyi a fejlődést akadályozó korlátok leküldésére szolgáló stratégiát, valószínűtlen, hogy a migráció önmagában képes változtatni az olyan általános korlátozó körülményeken, mint az általános helyi korrupció, a megfontolatlan makrogazdaság-politika, a hitel- és a biztosítási piac kudarca és a bizonytalan tulajdonjog.

Kiegészítések a transznacionális háztartások stratégiaként értelmezett migrációhoz

Habár a bemutatott „pluralista” szemléletek kifinomultabbnak és realizistikusabbnak tűnnek, mint a meglehetősen determinisztikus neoklasszikus és strukturalista megközelítések, mégis van helye velük szemben kritikának, a miért a háztartásokra és a *munkaerő-vándor-*

lásra összpontosítanak, valamint bizonyos mértékig elfogultak a transznacionálisan aktív migránsokra vonatkozóan. Ezt a kritikát használjuk fel a fent bemutatott fogalmi keret módosítására annak érdekében, hogy kevésbé legyen merev, valamint alkalmazható legyen az egyéb, nem munkaerő-vándorlásnak számító migrációra is.

Először is: habár úgy tűnik, a háztartásra koncentrááló megközelítések jelentik a legjobb kompromisszumot a cselekvő- és a struktúra-központú megközelítések összehangolására, ez a háztartás megtestesítésének veszélyét vonja maga után, hiszen olyan egységnek tekintik, amely határozott akarattal, tervekkel, stratégiákkal és célokkal rendelkezik (Lieten és Nieuwenhuys, 1989:8). A kritika a háztartás-központú megközelítések azon alapfeltételezésére irányult, miszerint a háztartások monolitikus, altruista egységek, melyek a teljes csoport javát szem előtt tartva egyhangú döntéseket hoznak (Rodenburg, 1997; Carling, 2005). Ez elfedheti a háztartáson belüli korbelt, nembeli és egyéb egyenlőtlenségeket, és elrejtheti a migráció szempontjából jelentőséggel bíró, a háztartáshoz nem tartozó családtagokkal, közösségi tagokkal és barátokkal létrejött társadalmi kötelek fontosságát. Nem tekinti a háztartás tagjait egyénekként cselekvőnek, ezáltal kizárja potenciális képességüket, hogy a háztartás befolyásos tagjainak akarata ellen fellázadjanak, például a beleegyezésük nélküli elvándorlással.

Másodszor: vitatható körköröség fedezhető fel abban, ahogyan a NELM és a megélhetési megközelítések hajlamosak összekötni a kezdeti migrációs motivációkat és stratégiákat a migráció következményeivel. Az az egyenes kapcsolat, amelyet különösen a NELM a migráció indítéka és a hazautalás aktusa között felvázol a gyakorlatban gyakran zavartabb (Lindley, 2007). Előfordulhat, hogy egy személy azzal a *szándékkal* vándorol ki külföldre, hogy pénzt keressen és lehetővé tegye a háztartása számára, hogy magánvállalkozásba fektessen be, de lehet, hogy mégsem úgy lesz, akár azért mert a származási országában politikai vagy gazdasági válság van, vagy mert transznacionális családi kötelek a vártól gyorsabban gyengülnek.

A transznacionálisan aktív migránsokra vonatkozó elfogultságuk miatt a transznacionalizmust esettanulmányokon alapuló empirikus kutatások gyakran nem fordítanak kellő figyelmet azokra az ellentmondó esetekre, amikor a migránsok az asszimiláció egy klaszikusabb útját követik, és a transznacionális kötelek elhalványulnak (Guarnizo, Portes és Haller, 2003). Vagy fordítva, egy menekült, aki elsősorban az életére veszélyes körülmények elől vándorolt ki, végül jelentős mennyiségű pénzt utal haza, esetleg transznacionális vállalkozó lesz (Lindley, 2007). Ugyanez érvényes lehet a diákmigránsokra is, akik lehet, hogy haza szándékoztak térni tanulmányaik befejezése után, de akik végül gyakran munkát vállalnak és hazautalnak pénzt.

Ez azt az alapvető problémát veti fel, hogy a migránsok osztályozására használt hagyományos kategóriák (pl. gazdasági, menekült, menedékjogot kérő, családos, diák) elsősorban bürokratikus és jogi kategóriákat tükröznek, és elfedik a migránsok gyakran összetett, keveredő és változó motivációit. Mindezt előnyösebb lenne, ha a munkamigráció új gazdaságtanát jelölő angol betűszó, a „NELM” nevéből a munka (labour) szót képviselő „L” betűt eltávolítá-

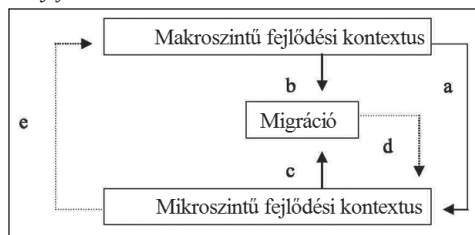
nák, mert ezzel az elmélet a migrációs mozgás szinte minden formájára kiterjeszhetővé válna. Ez elismerné azt a tényt, hogy a migráció nem szükségszerűen előre kialakított „stratégia” a megélhetés befektetésen keresztül javítására. Végezetül pedig leválasztja a kapcsolatot a kezdeti migrációs szándék és a ténylegesen bekövetkező fejlődési következmény között. Ez egy újabb ok a fejlődésről alkotott fogalom kiszélesítésére Sen fent tárgyalt képesség-központú szemlélete felé. Ez lehetővé teszi, hogy túllépjünk a gazdasági értelmezéseken vagy a munkaerő-vándorlásra irányított szűk fókuszra, és a migrációt a (gazdasági, társadalmi vagy politikai) *lehetőség* szélesebb keretén belül fogjuk fel a jövedelemkülönbségeké helyett.

A migráció és fejlődés kölcsönhatásainak összefüggésrendszere

A munkamigráció új gazdaságtana és a migráció megélhetési, valamint transznacionális megközelítései mind elhelyezhetők egy tágabb társadalomelméleti paradigmaváltás keretén belül az cselekvő és a struktúra összehangolására törekvő megközelítések felé. Ez a migráció a fejlődési potenciáljának optimistább megközelítéséhez vezet, és rámutat arra, hogy az egyének és háztartások képesek átlépni a fejlődést gátló strukturális korlátokat ha migráció útján, azzal az eltkélt szándékkal, hogy több alapra kiterjesszék, biztosítsák és javítsák megélhetésüket.

Mindazonáltal az elmúlt évtizedekben tett jelentős empirikus és elméleti előrelépések éles megvilágításba helyezik a migráció és fejlődés kölcsönhatásainak alapvetően *heterogén* természetét, valamint az elemzés térbeli és időbeli léptékétől való függőségüket, ami gátat vet a témára vonatkozó mindent átfogó állítások megfogalmazásának. Ahhoz, hogy ezt a heterogenitást megérthessük, a migráció és fejlődés kölcsönhatásait abban a fejlődési kontextusban kell tanulmányoznunk, amelynek szerves részei. A migráció nem egy független változó, amely fejlődést „okoz” (vagy az ellenkezőjét), hanem egy belső eredetű, *endogén* változó, lényegi része magának a változásnak, és olyan tényező, amely lehetővé teszi a további változást. Ezért helyesebb a migráció és a szélesebb fejlődési folyamatok *kölcsönös* viszonyáról beszélni, mint a migráció a fejlődésre gyakorolt – egy irányú – hatásáról.

3. ábra: A migráció és fejlődés kölcsönhatásaira vonatkozó elemzés általános fogalmi kerete

A 3. ábra a migráció és fejlődés kölcsönhatásának reciprok jellegét ábrázolja. A migráció és fejlődés kapcsolatában rejlő megkülönböztetéseket megalapozó tényezők elemzésekor különbséget lehet tenni a következők között: (I) az általános, makroszintű (nemzeti, nem-

zetközi szintű) fejlődési kontextus; (II) a helyi vagy regionális szintű fejlődési kontextus; és (III) a háztartás, család és közösség szintjén a migránshoz és annak közvetlen társadalmi és gazdasági környezetéhez kapcsolódó tényezők. A változók e három halmazát különféle közvetlen funkcionális összefüggések és visszacsatolási mechanizmusok kapcsolják össze kölcsönösen.

- a. A makroszintű fejlődés kontextusa – a politikai, társadalmi és gazdasági struktúrák régiók feletti (nemzeti, nemzetközi) egésze – részben meghatározza a helyi fejlődési kontextust, például a közlétesítmény-hálózat, politikai döntések, szociális létesítmények, törvényhozás, adóztatás, piacra jutás vagy a regionális fejlesztési programok által.
- b. A makro-kontextus nagyban meghatározza - például a bevándorlási politikán, a munkaerő-keresleten és a jövedelmek nagyságán keresztül a migráció *lehetőségének* mértékét, legyen az akár belső, akár nemzetközi migráció. Ezek a lehetőség-struktúrák befolyásolják a migrációs folyamatok nagyságrendjét, (kezdeti) kiválasztását és természetét (dokumentálatlan, legális, munkavállalási célú, politikai vagy családi migráció).
- c. A helyi fejlődés kontextusa határozza meg azt, hogy (Sen definícióját követve) az embereknek milyen mértékig van módjuk olyan életet élni, amelyet racionálisan értékelni tudnak, és kiterjeszteni a rendelkezésükre álló tényleges választási lehetőségeket helyi megélhetési tevékenységükön keresztül. Az, hogy az emberek milyen mértékben érzékelik ennek lehetséges voltát, befolyásolja a (1) migrációs *törekvéseiket*. Egy másik módja annak, ahogyan a helyi fejlődés kontextusa befolyásolja a migrációra való hajlandóságot, a fejlődés hatása a (2) migrációra vállalkozás *képességére* (a) pénzügyi/anyagi, (b) társadalmi és (c) humán tőkére hagyatkozva. Így az emberek migrációra való hajlandósága törekvéseik és a rendelkezésükre álló képességeik függvényének tekinthető; a migráció ezért egészen addig növekedhet, amíg a migrációs törekvések gyorsabban nőnek, mint a helyi megélhetési lehetőségek.
- d. A migrációs folyamatok maguk is hatással vannak a helyi szintű fejlődés kontextusára, azok a munkaerő utánpótlásra, fogyasztásra, egyenlőtlenségre, társadalmi rétegződésre, viszonylagos nélkülözésre, helyi kultúrára és ambíciókra gyakorolt hatásán (a rendszer-visszacsatolásokon) keresztül (részletes leírást lásd a 2. ábrán). Ahogyan a fenti áttekintés is megmutatta, ezeknek a hatásoknak a természete területi szempontból heterogén és a helyi fejlődés kontextusának jellemzőitől függ, ahogyan azt a korábbi aktorok magatartásukkal kialakították. Az ilyen, a migráció által kiváltott társadalmi és gazdasági változások pedig befolyásolják az emberek (1) *törekvéseit* (például az egyenlőtlenség és a viszonylagos nélkülözés növelése útján) és (2) *képességeit* a migráció végrehajtására (c nyíl), miközben társadalmi tőke teremődik a migráns hálózatok létrejöttén keresztül, ami a további mozgást szokta elősegíteni.
- e. A helyi fejlődés kontextusának változásai – például a migráció eredményeképpen – végső fokon befolyásolhatják a makroszintű fejlődés kontextusát, habár a migráció és a hazatalások korlátozott nagyságrendje és a migráció túlnyomórészt egyéni, családi és közösségi jellege miatt csak *korlátozott mértékben*.

Azzal, hogy elméleti szinten a migráció kifejezetten helyi hatásainak elemzését a tágabb fejlődés kontextusába helyezzük makro-szinten, könnyebben megérthetjük a migráció hatásainak heterogén természetét. Hogy a migráció milyen mértékig képes hozzájárulni a regionális vagy akár a nemzeti fejlődéshez, az alapvetően az általánosabb makroszintű fejlődés kontextusától függ. A mikroszintű empirikus adatokat, amelyek a migráció és a hazautalások a háztartások megélhetését tekintve gyakran pozitív szerepét emelik ki, gyakran helytelenül annak bizonyítékaként értelmezik, hogy a migráció általánosabb értelemben és makroszinten ösztönzi a fejlődést. Azonban abból kiindulva, hogy a „migráció és a hazautalások tartósan növelik a háztartások életszínvonalát” amellet érvelni, hogy a „migráció serkenti a nemzeti fejlődést”, egy klasszikus ökológiai tévkövetkeztetéshez vezet, hiszen ez mikroszintű elemzési léptékkel kapott következtetéseket visz át makroszintű léptékre.

Az általános fejlődés összetett és sokrétű folyamat, amely érinti és megköveteli a társadalmi, politikai és intézményi szinten véghezvitt strukturális reformokat.

Ezeknek a megvalósítását nem lehet ésszerűen pusztán az egyes migránsoktól vagy a hazautalásoktól várni, hanem aktív állami beavatkozásra van hozzá szükség. Dacára annak, hogy az egyének, háztartások és közösségek számára gyakran áldásos hatással járnak. A migráció és a hazautalások nem oldják meg csodaszerként a strukturális fejlődés problémáját, annak dacára, hogy az egyének, háztartások és közösségek számára gyakran áldásos hatással járnak.. Amennyiben az állam elmulasztja az általános szociális és gazdasági reform megvalósítását, valószínűtlen, hogy a migráció és a hazautalások hozzájárulnának az egész nemzetre kiterjedő fenntartható fejlődéshez (Gammage, 2006, Taylor, Moran-Taylor és Ruiz, 2006). Sem a migránsok, sem a pénzküldemények nem hibáztathatók a fejlődés hiánya miatt, és nem várható tőlük a gazdasági fellendüléssel járó fejlődés robbanásszerű elindítása egy általánosságban nem vonzó befektetési környezetben.

Ahogy már Heinemeijer *et al. és kollégái* (1977) megállapították, a migráns küldő/ki-bocsátó régiók fejlődése ezért inkább *előfeltétele* a migránsok befektetéseinek, semmint a migráció következménye. Az empirikus kutatások során összegyűlt nagy számú adat kihangsúlyozza a migráció fejlődést elősegítő potenciálját, ugyanakkor ráirányítja a figyelmet a migráció és fejlődés kölcsönhatásának összetett, heterogén és társadalmilag differenciált természetére. Ez figyelmeztetést jelent a migráció és fejlődés újabb keletű optimista megközelítései számára, hiszen rámutat az egyes migránsok valós, de alapvetően korlátozott képességére, hogy átlépjék a strukturális korlátokat, ennél fogva kiemelten fontosnak tartja az általánosabb fejlődés kontextusát annak meghatározásában, hogy milyen mértékig lehetséges valóra váltani a migráció fejlődést elősegítő *potenciálját*.

Ettől a tágabb kontextustól függően a migráció éppannyira lehetővé teheti az emberek számára, hogy visszavonuljanak a társadalmi, politikai és gazdasági tevékenységektől a kiinduló országokban, mint amennyire lehetővé teheti a kötelezettségvállalást és részvételt ezekben. Maga a migráció lehetőségteremtő potenciálja az, ami egyben kiterjeszti a migránsok és családjaik szabadságát is oly módon, hogy gyakorlatilag vissza tudnak vonulni ezektől a tevékenységektől. Azonban amennyiben a fejlődés pozitív fordulatot vesz a ki-

induló országban, amennyiben nő a kormányzatba vetett bizalom és megindul a gazdasági növekedés fellendülése, a migránsok valószínűleg az elsők között lesznek a csatlakozásban és az új lehetőségek felismerésében, és megerősítik ezeket a pozitív folyamatokat befektetéseik, mozgásuk és a származási országukba való visszatérésük által. Ilyen, egymást kölcsönösen megerősítő migrációs és fejlődési folyamatok játszódtak le számos korábbi emigrációs országban, úgy mint az eltérő jellegzetességekkel bíró Spanyolországban, Tajvanban, Dél-Koreában és az utóbbi időben Törökországban.

Következtetések

A fenti elemzés azt szemléltette, hogy a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos tudományos és politikai vita irányvonalának változtatásai a társadalom- és fejlődéstudományokban végbemenő általánosabb paradigmaváltást tükrözik. Gyakran hangzott el érv amellett, hogy a migrációval kapcsolatos különböző elméleti megközelítéseket lehetséges egyesíteni és integrálni (Massey *et al.*, 1993, 1998). Azonban a különböző elméleti megközelítések összevonására irányuló próbálkozások problematikusabbnak bizonyulnak, mint amilyennek olykor láttatják őket. Ahogyan Kuhn (1962) is megállapította, a különböző elméletek szószólói különböző világokban élnek, különböző a szóhasználatuk és különböző kritériumokat alkalmaznak annak meghatározására, hogy módszertani és elemzési szempontból elfogathatók-e problémafelvetésük, illetve javasolt megoldásaik. Ennél fogva minden elmélet megfelel azoknak a kritériumoknak, amelyeket magának felállít, és más paradigmák esetében hajlamos elutasítani már magát a problémafelvetést és az értékelési kritériumokat is (Kuhn, 1962: 109).

Ezen érvelés cirkularitásából következik, hogy nem létezik olyan objektív, tudományos mérce, amelyek segítségével kívülről meg lehetne állapítani a az egymással versengő elméletek fölényét, így értékelésükkor elkerülhetetlenül „nem tudományos” értékeket vonnak be. Ez nyilvánvaló például a „függőség” homlokegyenest ellenkező elemzésében a neomarxista és a munkamigráció új gazdaságtana megközelítéseiben. Végso soron is a migráció eltérő értékelései a fejlődéssel való kölcsönös kapcsolata fényében szorosan összefüggenek az eltérő *a priori* feltételezésekkel arra nézve, hogy miből is tevődik össze a fejlődés. A migrációval és fejlődéssel kapcsolatos elméletek fejlődésének áttekintése alátámasztja Kuhn álláspontját abban az értelemben, hogy az elméleti előrehaladás nem fokozatosnak és kumulatívnak bizonyult, hanem inkább „forradalmi” folyamatnak, amely során ezt a tudományterület az új elméleti és módszertani alapelvekből kiindulva háromszor is újraértelmezték.

Ez felveti azt az alapvető kérdést, hogy vajon az utóbbi időben történt elmozdulás az erősen optimista megközelítések irányában politikai, de tudományos körökben is a migráció és fejlődés kölcsönhatásának valódi megváltozását, illetve eltérő módszertani és elemző eszközök használatát tükrözi-e, vagy inkább egy olyan általános paradigmaváltás deduktív visszhangja, amely a kutatás és a politikák kidolgozása terén a függőség és az államközpontúság felől *általában véve* a neoklasszikus és neoliberais szemléletek irányába mozdult el. A társadalomtudományok körében a strukturalista elmélet egyre inkább hitelét veszítette. Ez a függőség kevésbé negatív értelmezéséhez és a fejlődő világ régiói és országai globális beolvasztá-

sának – amely folyamatnak a migráció a szerves részét képezi – pozitívabb értékeléséhez vezetett. Azonban a migráció és fejlődés sikertörténetei iránti részrehajlás elfedheti azokat a helyzeteket, amikor a migráció az elmaradottság súlyosbításához járult hozzá.

Fontos megjegyezni, hogy a migrációnak és fejlődésnek kapcsolatának fejlődési potenciáljára vonatkozó pillanatnyi optimizmus határozott ideológiai dimenzióval is rendelkezik, mivel nagyon jól beleillik a (neo)liberális politikai filozófiákba. Kritikus megjegyzésként: Kapur (2003) rámutatott a hazautalással kapcsolatos jelenlegi eufória ideológiai gyökereire. Megmutatta, hogy a hazautalások gondolata a megfelelő gondolati húrokat pendíti meg, és jól illeszkedik egy kommunitarista „harmadik utas” megközelítésbe, az önszegély elvét szemlélítve: „Így a bevándorlók, és nem a kormányok válnak a „külföldi segítség” legfőbb forrásává” (Kapur, 2003: 10).

Ez megmutatja annak valós veszélyét, hogy a korábbi empirikus és elméleti kutatás nem ismerete vagy mellőzése tudatlan és ezért naiv optimizmushoz vezet, amely valamiképpen emlékeztet a migrációval és fejlődéssel kapcsolatos korábbi developmentalista elképzelésekre. Azt bizonyosan alátámasztják az empirikus és elméleti kutatási eredmények, hogy a migráció és fejlődés kölcsönhatásának jellege alapvetően heterogén és különösen azt, hogy függ az általánosabb fejlődési feltételektől. Más szóval: számít a struktúra.

Olyan kormánypolitika folytatása, amely a társadalmi, jogi, gazdasági és politikai intézmények működését, a hétköznapi emberek alapvető intézményekhez és piacokhoz való hozzáférését fejleszti, valamint helyreállítja a kormányzatba vetett bizalmat, nemcsak azért döntő jelentőségű, mert termékeny talajt ad az általában vett fejlődéshez, hanem azért is, mert több migránst buzdítanak a származási országukban való befektetésre és/vagy a visszatérésre. Azok a politikai és tudományos értekezések, amelyek a migrációt, a hazautalásokat és a transznacionális kötelezettségvállalásokat önérből, „alulról” történő fejlesztésként ünneplik elterelik a figyelmet a struktúra korlátairól és az egyes egyének valóságos, de korlátozott képességéről azok leküzdésére. Ez azt szemlélteti, hogy az *államoknak* döntő szerepet kell betölteniük abban, hogy kialakítsák az emberi fejlődés számára kedvező általános feltételeket.

Felhasznált irodalom

- Adler, S. (1981): A Turkish Conundrum: Emigration, Politics and Development, 1961–1980. ILO, Geneva.
- Agunias, D. R. (2006): Remittances and Development: Trends, Impacts, and Policy Options. Migration Policy Institute, Washington D.C.
- Almeida, C. C. (1973): Emigration, Espace et Sous – Développement. *International Migration* XI(3): 112–117. o.
- Appleyard, R. (1989): Migration and Development: Myths and Reality. *International Migration Review* 23(3):486–499. o.
- Baldwin, G. B. (1970): Brain Drain or Overflow. *Foreign Affairs* 48(2): 358–372. o.
- Bauer, T. and K. Zimmermann (1998): Causes of International Migration: A Survey. In: P. Gorter, P. Nijkamp and J. Poot (szerk.): *Crossing Borders: Regional and Urban Perspectives on International Migration*. Ashgate, Aldershot. 95–127. o.

- Bebbington, A. (1999): Capitals and Capabilities: A Framework for Analyzing Peasant Viability, Rural Livelihoods and Poverty. *World Development* 27(12): 2021–2044. o.
- Beijer, G. (1970): International and National Migratory Movements. *International Migration* VIII(3): 93–109. o.
- Bertram, I. G. (1986): Sustainable Development in Pacific Micro-Economies. *World Development* 14(7): 809–992. o.
- Bertram, G. (1999): The MIRAB Model Twelve Years On. *Contemporary Pacific* 11(1): 105–138. o.
- Binford, L. (2003): Migrant Remittances and (under)Development in Mexico. *Critique of Anthropology* 23(3): 305–336. o.
- Carling, J. (2005): Gender Dimensions of International Migration. Global Commission on International Migration, Geneva.
- Carney, D. E. (szerk.) (1998): Sustainable Rural Livelihoods. What Contribution Can We Make? Papers presented at the DFID Natural Resources Advisers' Conference, July 1998. DFID, London.
- Castles, S. and M. J. Miller (2009): The Age of Migration. Houndmills, Basingstoke és MacMillan Press Ltd, London.
- De Haan, A. et al. (2000): Migration and Livelihoods: Case Studies in Bangladesh, Ethiopia and Mali. *IDS Research Report* 46. Institute of Development Studies, Brighton, Sussex.
- De Haas, H. (1998): Socio-Economic Transformations and Oasis Agriculture in Southern Morocco. In.: L. de Haan and P. Blaikie (szerk.): *Looking at Maps in the Dark: Directions for Geographical Research in Land Management and Sustainable Development in Rural and Urban Environments of the Third World*. KNAG/FRW UvA, Utrecht/Amsterdam. 65–78. o.
- De Haas, H. (2005): International Migration, Remittances and Development: Myths and facts. *Third World Quarterly* 26(8): 1269–1284. o.
- De Haas, H. (2007a): Remittances and Social Development: A Conceptual Review of the Literature. UNRISD, Geneva.
- De Haas, H. (2007b): Turning the Tide? Why Development Will Not Stop Migration. *Development and Change* 38(5): 819–841. o.
- De Haas, H. (szerk.) (2009): Mobility and Human Development. *Human Development Research Paper* 2009/01. UNDP, New York.
- De Mas, P. (1978): Marges marocaines: limites de la cooperation au développement dans une région périphérique: Le cas du Rif. NUFFIC/IMWOO/Projet Remplod, 's-Gravenhage.
- Djajic, S. (1986): International Migration, Remittances and Welfare in a Dependent Economy. *Journal of Development Economics* 21: 229–234. o.
- Ellis, F. (1998): Household Strategies and Rural Livelihood Diversification. *Journal of Development Studies* 35(1): 1–38. o.
- Ellis, F. (2000): Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries. Oxford University Press, Oxford.
- Entzinger, H. (1985): Return Migration in Western Europe: Current Policy Trends and Their Implications, In Particular for the Second Generation. *International Migration* XXIII(2): 263–290. o.
- Faist, T. (2004): The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces. Oxford University Press, Oxford.
- Fraenkel, J. (2006): Beyond MIRAB: Do Aid and Remittances Crowd Out Export Growth in Pacific Microeconomies? *Asia Pacific Viewpoint* 47(1): 15–30. o.
- Frank, A. G. (1966): The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, September 1966.
- Frank, A. G. (1969): Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Monthly Review Press, New York.

- Gammage, S. (2006): Exporting People and Recruiting Remittances – A Development Strategy for El Salvador? *Latin American Perspectives* 33(6): 75–100. o.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge.
- Glick Schiller, N., L. Basch and C. Blanc-Szanton (1991): *Towards a Transnational Perspective on Migration*. New York Academy of Sciences, New York.
- Guarnizo, L., A. Portes and W. Haller (2003): Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action Among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology* 108(6): 1211–1248. o.
- Hayes, G. (1991): Migration, Metascience, and Development Policy in Island Polynesia. *The Contemporary Pacific* 3(1): 1–58. o.
- Heering, L., R. Van Der Erf and L. Van Wissen (2004): The Role of Family Networks and Migration Culture in the Continuation of Moroccan Emigration: A Gender Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30(2): 323–337. o.
- Heinemeijer, W. F. et al. (1977): Partir pour rester, une enquête sur les incidences de l'émigration ouvrière à la campagne marocaine. NUFFIC, Den Haag.
- Jones, R. C. (1998): Introduction: The Renewed Role of Remittances in the New World Order. *Economic Geography* 74(1): 1–7. o.
- Kapur, D. (2003) Remittances: The New Development Mantra? Paper prepared for the G-24 Technical Group Meeting, September. 15–16. United Nations, New York és Geneva.
- Katseli, L. T., R. E. B. Lucas and T. Xenogiani (2006): Effects of Migration on Sending Countries: What Do We Know? OECD, Paris.
- Keely, C. and B. N. Tran (1989): Remittances from Labor Migration: Evaluations, Performance, and Implications. *International Migration Review* 23(3): 500–525. o.
- Kindleberger, C. P. (1965): *Europe's Postwar Growth: The Role of Labor Supply*. Oxford University Press, New York.
- King, R. and J. Vullnetari (2006): Orphan Pensioners and Migrating Grandparents: The Impact of Mass Migration on Older People in Rural Albania. *Ageing & Society* 26: 783–816. o.
- Kuhn, T. S. (1962): *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lewis, J. R. (1986): International Labour Migration and Uneven Regional Development in Labour Exporting Countries. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie* 77(1): 27–41. o.
- Lieten, G. K. and O. Nieuwenhuys (1989): Introduction: Survival and Emancipation. In.: G. K. Lieten, O. Nieuwenhuys and L. Schenk-Sandbergen (szerk.): *Women, Migrants and Tribals: Survival Strategies in Asia*. Manohar, New Delhi. 1–8. o.
- Lindley, A. (2007): The Early Morning Phonecall: Remittances from a Refugee Diaspora Perspective. *Working Paper* No. 47. Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford, Oxford.
- Lipton, M. (1980): Migration from the Rural Areas of Poor Countries: The Impact on Rural Productivity and Income Distribution. *World Development* 8: 1–24. o.
- Lowell, L. B. and A. Findlay (2002): Migration of Highly Skilled Persons from Developing Countries: Impact and Policy Responses. International Labour Organization and United Kingdom Department for International Development (ILO/DfID), Geneva and London.
- Lucas, R. E. B. and O. Stark (1985): Motivations to Remit: Evidence from Botswana. *Journal of Political Economy* 93: 901–918. o.
- Martin, P. L. and J. E. Taylor (1996): The Anatomy of a Migration Hump. In.: J. E. Taylor (szerk.): *Development Strategy, Employment, and Migration: Insights from Models*. OECD, Development Centre, Paris. 43–62. o.

- Massey, D. S. et al. (1990): Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index* 56(1): 3–26. o.
- Massey, D. S. et al. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431–466. o.
- Massey, D. S. et al. (1998): *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press, Oxford.
- McDowell, C. and A. De Haan (1997): *Migration and Sustainable Livelihoods: A Critical Review of the Literature*. Institute of Development Studies, Sussex.
- McKee, D. L. and C. A. Tisdell (1988): The Developmental Implications of Migration from and between Small Island Nations. *International Migration* 26(4): 417–426. o.
- McKenzie, D. J. (2006): Beyond Remittances: The Effects of Migration on Mexican Households. In: Ozden, C. and Schiff, M. (szerk.): *International Migration, Remittances, and the Brain Drain*. WorldBank, Washington D.C. 123–148. o.
- Myrdal, G. (1957): *Rich Lands and Poor*. Harper and Row, New York.
- Nyberg-Sorensen, N. and N. Van Hear and P. Engberg-Pedersen (2002): The Migration-development Nexus Evidence and Policy Options State-of-the-Art Overview. *International Migration* 40(5): 3–47. o.
- Ozden, C. and M. Schiff, eds. (2005): *International Migration, Remittances, and the Brain Drain*. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington, D.C.
- Papademetriou, D. G. (1985): Illusions and Reality in International Migration: Migration and Development in Post World War II Greece. *International Migration*, XXIII(2): 211–223. o.
- Papademetriou, D. G. and P. L. Martin (szerk.) (1991): *The Unsettled Relationship. Labor Migration and Economic Development*. Greenwood Press, New York.
- Park, T. K. (1992): Moroccan Migration and Mercantile Money. *Human Organization* 51(3): 205–213. o.
- Penninx, R. (1982): A Critical Review of Theory and Practice: The Case of Turkey. *International Migration Review* 16(4): 781–818. o.
- Rapoport, H. and F. Docquier (2005): *The Economics of Migrants' Remittances. Discussion Paper No. 1531*. Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Ratha, D. (2003): *Workers' Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance. Global Development Finance 2003*. World Bank, Washington D.C. 157–175. o.
- Reichert, J. S. (1981): The Migrant Syndrome: Seasonal U.S. Labor Migration and Rural Development in Central Mexico. *Human Organization* 40: 56–66. o.
- Rhoades, R. E. (1979): From Caves to Main Street: Return Migration and the Transformations of a Spanish Village. *Papers in Anthropology* 20(1): 57–74. o.
- Rodenburg, J. (1997): *In the Shadow of Migration: Rural Women and their Households in North Tapanuli, Indonesia*. KITLV Press, Leiden.
- Rubenstein, H. (1992): Migration. Development and Remittances in Rural Mexico. *International Migration* 30(2): 1992.
- Russell, S. S. (1992): Migrant Remittances and Development. *International Migration* 30(3/4): 267–287. o.
- Sen, A. (1999): *Development as Freedom*. Anchor Books, New York.
- Skeldon, R. (1997): *Migration and Development: A Global Perspective*. Longman, Essex.
- Snel, E., G. Engbersen and A. Leerkes (2006): Transnational Involvement and Social Integration. *Global Networks* 6(3): 285–308. o.

- Stark, O. (1978): Economic-Demographic Interactions in Agricultural Development: The Case of Rural-to-Urban Migration. FAO, Rome.
- Stark, O. (1980): On the Role of Urban-to-Rural Remittances in Rural Development. *Journal of Development Studies* 16: 369–374. o.
- Stark, O. (1991): The Migration of Labor. Blackwell, Cambridge & Oxford.
- Stark, O. and D. E. Bloom (1985): The New Economics of Labor Migration. *American Economic Review* 75: 173–178. o.
- Stark, O. and C. Helmenstein and A. Prskawetz (1997): A Brain Gain with a Brain Drain. *ECOLET* 55(2): 227–234. o.
- Stark, O. and D. Levhari (1982): On Migration and Risk in LDCs. *Economic Development and Cultural Change* 31(1): 191–196. o.
- Taylor, J. E. (1984): Egyptian Migration and Peasant Wives. *Merip Reports* 124: 3–10. o.
- Taylor, J. E. (1986): Differential Migration, Networks, Information and Risk. In.: Stark, O. E. (szerk.): Migration Theory, Human Capital and Development. JAI Press, Greenwich. 147–171. o.
- Taylor, J. E. (1999): The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process. *International Migration* 37(1): 63–88. o.
- Taylor, J. E. and T. J. Wyatt (1996): The Shadow Value of Migrant Remittances, Income and Inequality in a Household-Farm Economy. *Journal of Development Studies* 32(6): 899–912. o.
- Taylor, J. E. and T. J. Wyatt et al. (1996a): International Migration and Community Development. *Population Index* 62(3): 397–418. o.
- Taylor, J. E. and T. J. Wyatt et al. (1996b): International Migration and National Development. *Population Index* 62(2): 181–212. o.
- Taylor, M. J. and M. J. Moran-Taylor and D. R. Ruiz (2006): Land, Ethnic, and Gender Change: Transnational Migration and Its Effects on Guatemalan Lives and Landscapes. *Geoforum* 37(1): 41–61. o.
- Tilly, C. (1984): Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. Russell Sage Foundation, New York.
- Todaro, M. P. (1969): A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less-Developed Countries. *American Economic Review* 59: 138–148. o.
- Van Dalen, H. P., G. Groenewold and T. Fokkema (2005): The Effect of Remittances on Emigration Intentions in Egypt, Morocco, and Turkey. *Population Studies – a Journal of Demography* 59(3): 375–392. o.
- Van Hear, N. (2004): Diasporas, Remittances, Development, and Conflict. Migration Information Source, June 1, 2003.
- Veblen, T. (1970): The Theory of the Leisure Class. Allen and Unwin, London.
- Vertovec, S. (1999): Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies* 22(2): 445–462. o.
- Worldbank (2005): Global Development Finance 2005. World Bank, Washington D.C.
- Zachariah, K. C. and E. T. Mathew and S. I. Rajan (2001): Impact of Migration on Kerala's Economy and Society. *International Migration* 39(1): 63–88. o.
- Zelinsky, Z. (1971) The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geographical Review* 61(2): 219–249. o.